

T. Sander'i

Gesti kirjanduse ajalugu.

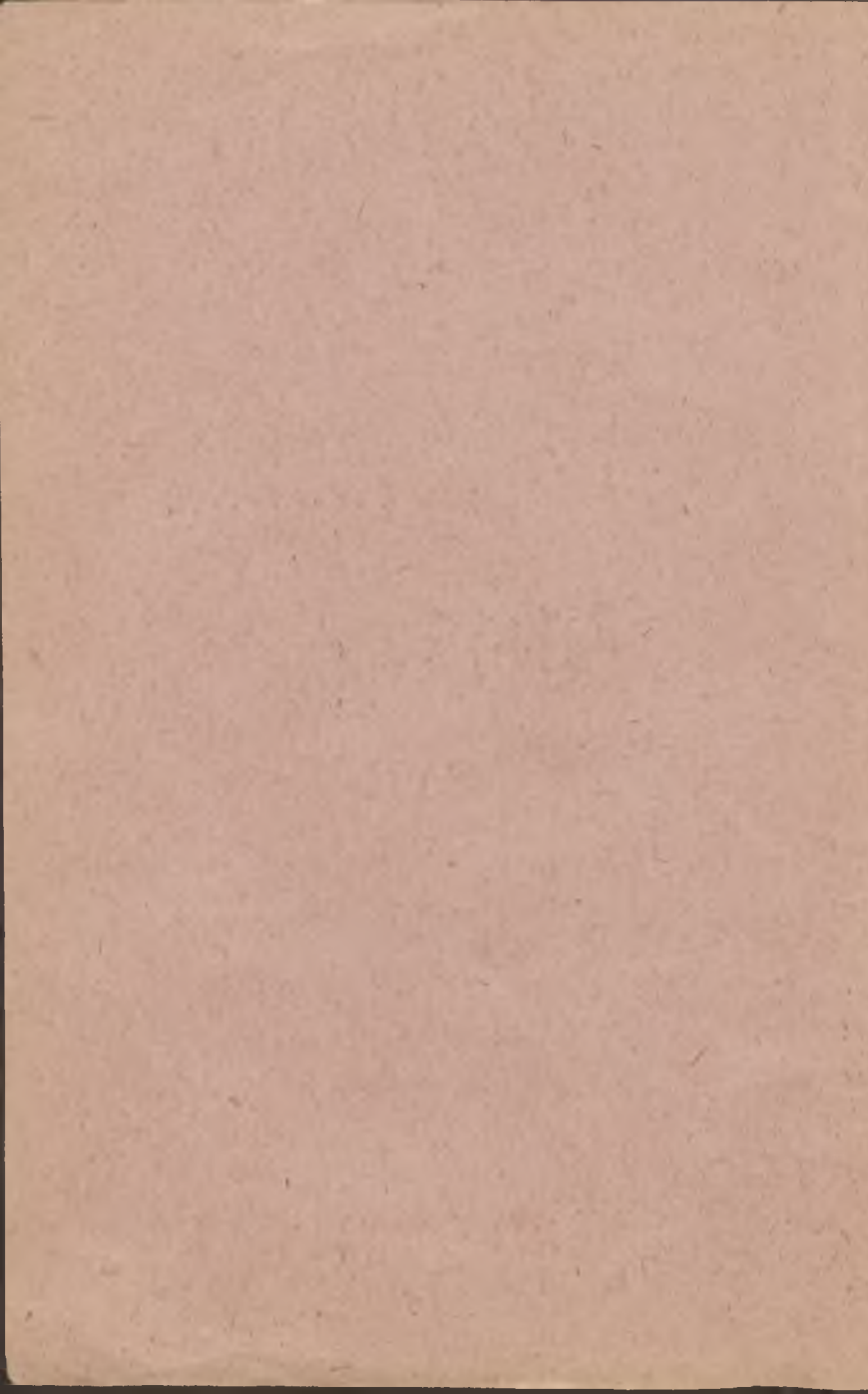
II jagu:

Kunstluule.

(Gesti kunstikirjanduse algusest kuni Hõrningini).

Jurjewis (Tartus), 1902.

R. Sõõri trükk ja kirjastus.

T. Sander'i

Gesti kirjanduse ajalugu.

II. jagu:

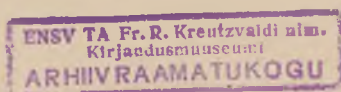
Kunstluule.

(Gesti kunstikirjanduse algusest kuni Hornungini).

Jurjewis (Tartus), 1901.

R. Sõöt'i trükk ja kirjastus.

Дозволено Цензурою, — Юрьевъ, 15 Октября 1901 г.

J. R. 2395

Gesfõna.

Selle raamatuga lõpeb L. Sanderi kirjutatud „Gessti kirjanduse ajalugu“. Niisama arusaadavalt ja lühidalt, nagu I. jagu, on ka see kokku seatud, mida lugeja ise saab märkama. Raamatu lõpul on tähtsamad aja-armud meie kirjanduse loost pandud, mis õppimise juures meelespidamist palju saab fergendama.

Ka sellest raamatust olen ma meelega kõik omad armamised ja tähendused kirjanduse üle wälja jätanud, sest et ma kalliks peetud, õndsä sõbra tööd mitte mingis asjas muuta ei tahtnud. Nõnda oleks see raamat tema oma fulest ka ilmunud.

Kui ka õndsä Sanderi töös puudusi on, siisgi saab lugeja wist tema tööga rahul olema, iseäranis aga need, kellel Gessti kirjanduse õpetamisega, kui ka wähesel mõõdul, tegemist on.

Siin pean oma kohusetš, A. Jürgensteini ja L. Sanderi wenda J. Sanderit tänada, kes awitanud on, et see töö trükkis on wõinud ilmuda.

Gesti Aleksandri-koolis,
30. aug. 1900.

Raamatu trükkitoimetaja.

§ 1. Sissejuhatusesks.

Un phénomène unique de l'histoire, celui de deux langues très diverses, cultivées et perfectionnées par des étrangers, au sein du pays même des peuples qui les parlent, sans que les derniers aient le moins du monde contribué à ce développement.

De Bray.

Gesti kunstluulest, selle sõna päris tähenduses, Gesti kunstluule.
ei mõi küll enne juttugi olla, kui alles käesoleval aastafajal. Ometigi ulatavad tema juured lihtjate proosa-kirjatööde kujuk hulk aega tagasi minemistku, ja sellepärast peame ka säält pääle hakkama. Jse-ärastised nähtused Gesti kirjanduse-loos on järgmised kolm:

a) Meil ei ole pea mingit käsikirjade warandust, nagu teiste suurte rahwaste kirjandustel on. See tuleb lihtsalt sellest, et meie kirjanduse algus kohalt trükkikunsti laiali lagunemise ajaga ühte langes, ja sellepärast kõik, mis kirjutati, muidugi ka kohe trükki sai, kuna käsikirju, kui neid ehk olemas oli, keegi suure hoolega hoidma ei hakanud. Käsikirjade puudus.

b) Meie eßalgune kirjandus kannab kõik waimulist laadi ju kaua, kaua aega. Esimesed „ilmaliku“ sifuga raamatud oliwad kalendrid, mis lõppeks ilmuma hakkasiwad. On ka arusaadam. Oliwad ju ainult õpetajad need, kellele alatu pärisorja keelt tarwis läks, kes muu pidi sellega tegemist tegema? Ja waimulik seisusgi ei mõtnud warem waewaks Gesti keelt ära õppida, weel wähem temas midagi kirjutada, kui alles pärast usupuhastamist. Gesti Waimulise laad.

ennemalt katoliku preestril seda waja ei olnud. Tema wõis ju Vadina keeli kirikus paluda. Alles ühes Lutheruse ufuga, kus rahwakeele tundmine tungiwaks tarwituseks läks, ilmuvad ka mehed, kes oma soojast armastawast südamest aetud, priitahtlikult rohkemgi töötasid, kui just hädapärast waja oli.

Töötajad
wõõrad.

c) Umbes käässolewa aastasajani töötasid Gesti kirjapõllul ainult wõõramaa mehed, Sakslased. Gesti poegi filmame sellel wäljal alles 19. aastajal. Rõiged eesminewal ajal aga oli see ainult wõõraste hooletaks jäetud. „Aruldane, ükisk nähtus ilma ajaloo, kus wõõrad rahwakeelt haridwad, sellejama rahwa maal, päälegi ilma kõige wähema kaastegewusega rahwa oma poolt,“ ütleb Prantsuse historikus De Bray. Asi on jällegi wäga kerge seletada. Kust pidi „rahwa oma“ liige kirjapõllule töötama pääsma, kui ta orjapõlme küttes kinni seisis? Jmestama peame aga, et siiski, juba enne orjuse täielist kaotamist, ükistud Gesti kannust wõsunud wõitlejad Gesti waimuwäljale ilmusid.

Araajaga-
mine.

Gesti kirjanduse ajalugu wõime kõige loomulikumalt kolme perioodesse ära jagada:

I. periode: katoliku aeg, kõige wanemast ajast kuni usupuhastamiseni (x—1517), kus pea-aegu niikasti kui mitte midagi Gesti kirjanduse hääks ei töötatud.

II. periode: ettemalmistuse aeg (wana, ehk kui I. periodet wanaks ajaks nimetame, siis kesk-aeg), usupuhastamisest kuni XIX. aastasaja esimese weerandini (umbes 1517—1840 aastani). Seda wõime veel vähematesse järkudesse jagada, nimelt:

1. ajajärk: usupuhastamise ja wõitlemise aeg: 1517—1632.

2. ajajärk: Stahli aeg, 1632—1695.

3. ajajärk: Hornung—Helle aeg, 1695—1813.

4. ajajärk: Masingi aeg, 1813—1840.

III. periode: uus aeg, 1840—x. Ka sellegi aja, ehk küll lühikese, jaotame ajajärgkudesse:

1. ajajärg: Eesti kirjanduse kustumise = aja algus, Kreuzwald — Jannjen — Koidula periode, 1840—1869.

2. ajajärg: Eesti kirjanduse kustumise = aeg, 1869—1890.

3. ajajärg: epigonide aeg, 1890—x.

Esimene periode.

Wana- ehk Katoliku aeg.

x—1517.

Kõige wanemast ajast kuni usupuhastamiseni.

§ 2. Katoliku aeg.

Nagu paks udu, kust päikese, kuu ega tähtede läik läbi ei paista, ega selget walgust silma ei lasa tulla, nagu pimeane pimedus, mis kõik kohad eest sinni katab, nii et midagi ei näe, nõnda on ka meie Eesti rahwa muistne aeg, Eesti rahwa muistene elu ja olu.

M. J. Eisen.

1. Selle periode üldine tundemärk on: pea kõigi kirjandliku tegewuse ja täieline kirjaliste mälestuste puudus.

Üldine tundemärk.

2. Kas Eestlastel wanal ajal, enne Sakslaste tulekut, kirja oli wõi mitte, selle üle ei wõi mitte kindlat otsust teha. Mõned arwawad, et nad küll lugeda osanud, koguni wõõraid keelesidgi, ja et

Muiste aja Eesti kirj.

Theodorichi
kiri.

nad siis muidugi ka kirjutuse=kunsti tundsiwad. Seda armamist põhjendatakse Italia ajaloo-kirjutaja Cassiodoruse sõnumi päale, kes oma Gothlaste histsorias (Cassiod. Var. V. 2) teatab, et Jda=Gothi kuningas Theodorich Suur (wal. 493—526 p. Kr.; tema ajal elas ka Cassiodorus) Gesti saadikutele, kes merewaigu kingitustega tema juurde tuliwad, kirja ligi andnud. Selle lõpul ütleb Theodorich: „Weel oleme teie saadikutele mõned käsud suusõnalikult andnud“, millest armata võib, et meie esivanemate seast mõned Gothi ja Vadina keelt oskasiwad *). — Teised jälle, nende seas näit. tuttav lektor Jürgenson, armawad, et wanad Gestlased kirja ei tundnud, et nad ainult keppide päale märkidega (nõndanimetatud „ruune-kiri“) mõnda üles tähen-dasiwad. Wiimne armamine näitab tõelisem olemat, ehk küll midagi mitte kindlusega öelda ei või, kumbal pool õigus seisab. Peame weel aravotama, kuni ehk tulewikus tublimad wana-aja uurijad õnneliselt sellele küsimusele kindla kostuse leiawad.

Saksa kiri.

3. Kiri toodi Gesti maale wiist alles Sakslaste läbi. Et jumalateenistus Katoliku ajal Vadina keeles peeti, ja et teistel kellegil, nagu ju tähendatud, põlatud Gesti keelt waja ei läinud, siis jäi meie keel wiist kuni 1500 aasta ümber täiesti mõõrast mõjust wabaks. „Katoliku usu walitsus ei pea ju, nagu teada, rahwa haridust mitte ainult asjataks, tühiaks, waid koguni kardetawaks, usule ja kirikliku-elule kardetawaks asjaks,“ otsustab, wiist küll natukene liig karedalt, Ahlquist. Palju tõekarmalisem näitab seletus olemat, mida Reiman oma Piibli-tõlkimise loos sellest asjast annab, kust näeme, et kiriku-ülematel küll hää tahtmine oli, rahwale õpetust ning waimuwalgustust

*) Theodorich'i kiri on terwelt ümber pandud G. R. Jakobsoni raamatus „Kolm isamaa lõnet“.

jagada, et see aga, — ehk küll natuke arusaamata põhjustel — paljaks tahtmiseks jäi. Wististi taktistas siin kõige enam see Rooma kiriku põhjusseadus: pühakiri jäägu rahwakeelde tõlkimata ja jumala-teenistust toimetatagu Ladina keeles.

4. Kõigest pikast Katoliku ajast ei ole meie mingiugust kirjanduslist wara järele jäänud. Minult Ladina kirjutustähed, millega me weel nüüdgi kirjutame, oleme sellest ajast pärandanud. — Esimene kirjanik, kelle sulest meil vähemalt paar Gesti keele sõnagi alale on jäänud, on tuttav Viivimaa kroonika-kirjutaja Väti Hindrik. Tema ise oli piiskopp Albert I. (1200—1229) ajal preester, keda esiotja Vätlasi ristima oli saadetud. Sellest ka tema nimi „Väti“ Hindrik. Pärast poole käis ta, sedamööda kuis riüütlid Gestlaste maale edasi tungisivad, neid wiimseid ristimas. Sündimise poolest oli ta Sakslane (või ehk ka Viivlane). Tema kroonikast leiame järgmised Gesti keeli sõnad: „Laula, laula, pappi!“ hüüawad Gestlased Saksa preestrit piinates; „maga magamas!“ hõikab Viivi wanem pilgates kindlusest ümberpiirajatele. Siis tulewad weel ette: „malewa“ (sõjawägi), „maja“ (wanemate nõuupidamise paik), „waipa“ (waip = waib), „nagatae“ (nahktraha „nahad“), „kilekunda“ (kirkukond, wist küll wõõriti üleskirjutatud, peaks olema „kirkakunda“); inimeste nimed: Vembitu (ka Vembito, Vambito, Vambit, Vembitus), Meme, Wotele, Maniwalde, Wydamas („Widamees“), Unipewe (Vembitu wend), Tabelinus ja Kyriawanus (wiimased kaks wõõriti, Ladina lõp-pudega), — kõik Gesti wanemad; palju kohtade nimesid: Owele, Peole, Warhole, Raigale, Kuldale, Haniale, Somelinde j. p. m. (kus igal pool efsi-wiisil lõpp „la“ — le'ks on muudetud). —

Katoliku aja
mälestused.

Väti Hindrik.
1220 n.

5. Pääle selle, „kuidas wahest arwata tohib, laskis Modena piiskopp Wilhelm (keda

Modena
Wilhelm
1225.

Joh. Kiehel
1517.

paapst 1225 Viimi maad katsuma oli saatnud) Väti Hindriku läbi Katoliku 12 usupäätükki, mõned palwed ja ewangeliumid ja epistlid Väti ja Gesti keelde ümberpanna." (Reiman)*). Nagu pärastpoolsetest piiskoppide kontsiliumide otsustest näha, nõueti preestrite käest, et nad rahwale „Meie Issa“ ja „Tere, Maria“ palwe, usutunnistuse ja kümme käsku rahwa oma keeles pidiwad kätte õpetama. Et selle nõudmise täitmist preestritele kergitada, andis Saare-Väänemaa piiskop Johannes IV. Kiehel 1517 terve Rooma Katoliku katekismuse raamatu Gesti keeles välja, mis wist kufagil Saksmaal trükitud sai, sest Viimimaal veel trükitodasid ei olnud**). Kuid kahjuks ei ole sestgi wähesest Katoliku aja kirjandusest meile märgikestgi järele jäänud.

Mälestuste
puuduse
põhjused.

6. Nii näeme siis, et Katoliku aeg meie kirjanduse ajaloo ilma kõige vähema wiljata on mööda läinud. Süüd sellest kannawad: keskaja üleüldine waimu pimedus; sagedad sõjad ning rohked riiud sisemises elus, mis alalõpmata maad laastasiwad; lõppeks ja kõige enam aga preestrite tuimus ja laiskus. Sest just nende kohus oleks olnud, hariduse kiünalt Väänemere rannal põlema panna, nende käes oleks see ka võimalik olnud, nagu seda pärast Ewangeliumi-Eutheruse õpetajad näitasiwad.

*) Pikemat seletust Väti Hindriku elust ja tööst leiab lugeja Eiseni raamatust: „Tähtsad mehed VI.“ Tartus, 1884.

**) Esimene trükitoda Väänemere maades asutati Riias 1558 (teiste sõnumite järele alles 1580). Järgmine tekkis Tartus 1632—1636 ja pärast waheaega jälle 1690—1699. Tallinna esimene trükitoda seati 1693 sisse. 1802 tuli teine juurde. 1766—1789 oli Wilde trükitoda Põltsamaal. 1789 jaadit leiame jälle Tartus pita waheaja järele trükitoja. Sestsaadit tekkis neid ju õige rohkesti.

Teine perioode.

Kest- ehk ettevalmistuse aeg.

1517—1840.

Ufupuhastamijest kuni XIX. aastasaja esimese
meerandini.

§ 3. II. perioode.

II. perioode on ettevalmistuse aeg. Siin ei ole
weel õiget Eesti kirjandust — kirjandust, mis Eesti
laste läbi, Eesti waimus ja loomus oleks sünnita-
tud. Tegelased on kõik mõõra rahwa liikmed (maha
arwatud paar nähtust hiljemal ajal). Nende püüd
kõik üleüldse selle pääle, niisuguseid kirjatöid luua,
mis neil enestel, kui ka pärastpoole rahwal, just
praktikalikus elus tarwis läks. Kaugemale, ilukir-
janduse liiki, nende püüd weel ei ulata. Gramma-
tika uurimine rändab suuremalt osalt waleteesid
mööda, ning jõuab lõppeks siiski õigele sihile wälja,
nimelt just kest-aja lõpul. Seega on siis üleüldse
selle aja tegewus just ettevalmistuselik, tee tasan-
dajaks järgmisele uuele ajale, kus alles Eesti kir-
jandus sõna täielises mõttes elule ärkab.

Üleüldine
laad.

II. periode esimene ajajärk. Usupuhastamise ja wõitlemise aeg. 1517—1630.

§ 4. Usupuhastamisest Stahlini. 1517—1630.

Vasta Lutherin uskonopin juurruttua maahan, alettiin kirjojakin kansan kielellä ruvettaa tuumittelemaan, ja niin käypi tässäkin kansassa se seikka toteen, että Europan nuorempain kirjallisuutten on synnystänsä ja alustansa kiitettävä tämän jalon uskon-sankarin opinpuhdistusta ja sen vaikuttamaa ajatuksen vapautta.

Aug. Ahlquist.

Üleüldine
eestähendus.

1. Kuna meie esimesel perioodel, Katoliku ajal, pea midagi ei filmanud, mis meie kirjanduse elust märki oleks andnud, siis leiame sellel ajajärgul juba nõrku kirjanduse idusid, mis aga külmade sõjatuulte puhumisel peagi jälle närtsiwad, siisgi aga järeltulejatele külwajatele, kelle käes töö pidi õnnestama, teed näitawad.

Ordu wiimne
õitseag.

2. Nagu tuleleek weel enne kustumist korra kõrgele loidab, et siis jäädawalt kaduda, nõnda ilmus ka Viiri ordu kuulsa ordumeistri Walthar von Plettenbergi all (1494—1535) weel kord kõiges oma hiilguses ja wägewuses. Aga just tema ajal sündis see muudatus, mis ordu tõsine lõpetaja, aga ka ühtlasi Eesti kirjanduse päris põhjendaja oli: usupuhastamine. Umbes aastatel 1521—1525 oli Viiri orduriik E w a n g e l i u m i - L u t h e r u s e u s u l i s e k s saanud. Ja ühes selle politika-elu tõusuga, ühes uue waimustusega, mida usupuhastamine

Ev.-Lutheruse usk.

maasse kandis, kerkis ka üleüldine siifimine elu. Ewangeliumi=Lutheruse õpetajad püüdsiwad kõige hoolega rahwakeelt ära õppida, et siis armsas emakeeles jänunewatele hingedele elusõna seletada. Ja see on neil oma waimustuses ka korda läinud. Sest juba järgmise aastasaja algusel oli nende õpetus nii sügawasse rahwa südamesse juurdunud, et teda sääl suure Katoliku reaktsiooni (wastupaneku) lained, mis jellel ajal üle terve Europa käiswad, mitte lämmatada ei suutnud. Kõikidest tagasiuamistest hoolimata jäi Gesticlane oma usule truutiks. Selsamal ilusal uue aja hommikul oligi, kus ka juba Gesti raamatute väljaandmise pääle mõeldi.

Tartu Gesti Jaani koguduse õpetaja Franz von Witten oli see mees, kes Lutheruse wäikese katekismuse Gesti keelde (mististi Tartu murdesse) ümber pani. Et trükkijaid terwel Väänemere maadel weel ei olnud, siis ilmus raamat Johann Schnilli toimetusel ja kaastirjal 1553 Lübeckis. Saksa ordu ordumeister Heinrich v. Galen oli lahkesti kõik kulud oma pääle võtnud. Kuid meie kirjanduse=loole suuremaks kahjuks, on see raamat järestulewatel rahututel aegadel jäljeta otsa saanud. Ei wõi seepärast tema hääde ehk pahade külgede üle midagi ütelda.

3. Witteni töö ei olnud muidugi mitte ainus. Sumalateenistuse juures tarwitati käsikirjalisi ewangeliumide ja epistlite tõlkeid, palweid, jutlusi j. m. Wanemad õpetajad, paremad rahwakeele tundjad, muretsesiwad sarnaseid tõlkeid. Nooremad, nõrgemad kirjutasiwad neid enestele ära. Töö ei olnud muidugi mitte kerge. Sest ühe sõnaga: kõik abinõuud rahwa keele õppimiseks puudusiwad. Ja kui tüdimata töölised waimupõllul wiimaks suure waewaga, kuulmise järele, rahwa suust tarwilise sõnawaranduse oliwad kogunud, siis mõtlesiwad nad Saksa tähestiku ning grammatika ja hakkasiwad Gesti

Fr. v. Witten. 1553.

Käsitirjaline kirjandus.

Grammatika.

keelt kirjutama, otse nagu oleks see Saksa keel, ja nagu laseks ta ennaft selle keele seaduste järele painutada. Mis Gesti keeles sellesse võõrasse mundrisse ei mahtunud, sai lihtsalt ära visatud, mis temal aga puudus, juurde lisatud. *) Saksauses võis ju küll see uus „Saksa-Gestikeel“ paljude alg-kirjanikkude sules väga mitmesuguseks minna. Ometi aegamööda, ühenduse ja läbikäimise mõjul õpetajate vahel, ühines ka uus tekkinud Gesti kirikeel, ja jõudis umbes 17. aastajaja algusel sellele kindlale kujule, nagu me teda esimestes Gesti kirjanike mälestustes leiame.

Orduriigi
olü.

4. Et sellest kirjanikest mitte rohkem trükkis ilmunud ei ole, et temast üliwähe käsikirjuga järele on jäänud, on historia käigu süü. Pääle usupuhastamise hakkas orduriik kõikumale. Veel paar aastakümnet kiratsetes kõdunenud riik, kuni ta 1561 kange sõjatorvide puhumisel ühehoobiga waremeteks kokku langes. Waene Gesti maa sai nii tüfeldatud, kui seda veel wähe mõtelda võib: Tallinna maa wõitwad Rootslased, Saare maa Daanlased, Põhja-Eiwi maa pärisiwad Poolakad, kuna mõned kohad sääl wahel veel Wenelaste omaks jäiwad. Ja need hirmsad sõjad! „Pea kõik see aeg oli üks suur, lõpmata lahing!“ **) Ei ole sellepärast imeks panna, et meil sellest ajast ainult üks mälestus on alali jäänud: Tallinna jutluste käsikirj.

Tallinna jut-
luste käsikirj.

5. Selle käsikirja leidis Dr. Schiemanh hiljuti Tallinna linna-archiwis üles. Ta on 400 $\frac{1}{4}$ (quart)

*) Näitused selleks eespool Stahli juures.

**) Paljad aasta-armud näitawad juba, mis aeg sel ajal Gestimaal oli. 1558—1561 juur sõda Wene tsaari Joann IV. ja Eiwi ordu wahel; 1561—1582 sõda Wenelaste wahel ühelt poolt, ja Rootslaste ning Poolakate wahel teiselt poolt; 1600—1609 sõda Rootslaste ja Poolakate wahel; 1625—1630 jälle Rootsi-Poola sõda, mis sellega lõppes, et terve Gesti maa wiimaks Rootsi kuninga kätte langes.

lehekülge paks ja sisaldab 39 jutlust pühakirja sal-
mide ja kirikulaulude üle, mis — wist üle püha —
18. detsembrist 1600 kuni 19. septem-
brini 1606 Tallinna Püha Waimu kirikus on
peetud. Jutluste kirjutaja on — nagu kõigest sel-
gub, ehk küll käsikirjades mingit nime ei seis-
— Georg Müller, õpetaja sellesama Püha Waimu
kiriku pääl 1. aprillist 1601 (enne seda oli ta ühe
aasta ümber asemik-õpetajaks) kuni 1608, kus ta
juulijuni. Seesama Müller olla ka ühe waimuliku
raamatu Gestiama konsistoriumile trükkimiseks ette
pannud, kuid mis sest tööst saanud, ei ole teada.

Georg Mül-
ler. 1600.

Need jutlused nüüd on Gesti kirjanduse kõige
wanem alali jäänud mälestus. Nendest selgub, et
Gesti kirikukeel juba ammugi enne Stahli niisugu-
ses olekus seisis, nagu me seda wiimse kirjadest
leiame. Mülleri sõnade tagawara on väga rikas.
Selle wasta aga ei ole tema grammatika ja õigesti-
kirjutus mitte kriitika wäärtgi. Palju wana-aegseid
sõnakujusid (archaismus'i leiame siit: näituseks on
eitamise sõna (negation) weel täielikult olemas (nagu
praegugi Soome keeles): „en, et, ei, emme, ette,
eimat.“ Komitatiivi kasuse asemel leiame ikka „kaas“;
näit.: „sana kaas“ = sõnaga, „Jumala kaas“ = Ju-
malaga j. n. e. Ka väga palju Tartu keeli sõnu
oli sel ajal Tallinna õpetajal tuttawad, mida ta
oma jutlustes tarwitas: „weliet,“ „fessare,“ „pai-
mendama,“ „nackama“ j. p. t. — Ka selle-aegse rahwa
hariduse seisuga kohta wõime siit mõndagi teatust
leida. Nii näeme, et kogudusel oma kool oli, sest
mitu korda on „Schole-Boistest“ kõne. Ka ostas
kogudus kirikus laulda, ehk küll weel halvasti. Nii
noomib korra õpetaja rahwast, et nad „üpris Pezi-
feste nind hullust“ laulda. Ta ütleb:

Wanad
sõnakujud.

Näitused

„Ah Onnis H. Baltzar ja H. Johan (Mülleri
eelskäjad õpetaja ametis) teydt Nummalat Cam-
bat sagkedasti nind mondkorda omat nuchtel-

nuth, Teile kaas ned Sannad teddy See sihe pannud nind opnuth kuy teye nende Schole Pohside haele nind Sana perrast piddate laulma. Ech kuy sagkedasti olle mina (!) ihe teidt hae nind k u r j a k a h s (komitat) opnuth, kuy teye ned Paulud piddate eikest opma laulma, mea on se awitanuth? eb toesti mitte- kit eales, rummalat ollete teye, rummala nind möhry Nachwa nairu iaete teye kahs."

Miisamuti leiame nendest jutlustest, et sel ajal koguduste käes ju kirikulaulud ja katekismused olivad, mis kõik „meddy kirko Namato siddes seisab,“ nagu Müller ütleb, ja mille toimetamist umbes 1560 aasta kohta arvatakse. — Nii ei jää siis Stahlsile mitte see auu, et ta kirikukeele looja oleks. — Tallinna käpikirja uurimise ja tuttavaks tegemise auu jääb õp. Malm'i ja iseäranis aga õp. Reiman'ile, kes tema üle õpetatud Gesti Seltsi töödes kirjutas.

Siivimaa
tegemis.

6. Kuna sel viisil Gesti maal waimuliku eluga ühes kirjandus kosuma hakkas, mäsjas Poola all seiswal Siivimaal Katoliku usu mõitlus Lutheruse usu wasta. Lutheruse õpetajad ei mõinud siin midagi Gesti kirjanduse hääks teha. Seda enam püüdsiwad Jesuitid sellel põllul tegewad olla. Kahe Jesuiti kirjaniku nime leiame oma ajaloos: Weltherus ja Buccius.

Jesuitid.

Weltherus.
1591.

Johannes Ambrosius Weltherus, kes Eisenachist pärit ja Siivimaale misjonäriks oli tulnud († 1610), andis 1591 mõned Gestickeelsed raamatukesed (libelli) preestrite tarmis wälja.

Buccius.
1555—1643.

Wilhelm Buccius, sündinud Siivimaal 1555, astus 1601 Jesuiti orduisse, † Wilnas 1643*).

*) Weltheruse ja Bucciusel eluloost leiab lugeja pikemat seletust Santo sülest: Verhandl. der Gelehrten Estn. Ges. II. Band. Siin oleks see asjata olnud, sest et nad pea tähtsusetu meie kirj. loos on.

Tema töö ilmus Saksamaal Braunsberis 1622, nimega: „Institutiones Esthonicae, ridel. Catechismus; ceremoniae ecclesiasticae; quaestiones de omnibus festis anni, hymni et cautiones sacrae; pia ad Deum et Sanctos precatōnes“ („Gestikeelne käsiraamat, mille sees on: katekismus; Jumalateenistuse kombes; küsimused kõige aasta pühade üle; hümned ja waimulikud laulud; waga palwed Jumalale ja pühadele“). — Mõlemate tööd on aga jäljeta kaduma läinud, Welt-heruse raamatust ei ole ühegi teada. — Et Rooma kiriku seaduse järele jumalateenistust Ladina keeli peab peetama, siis oliwad nimetatud Jesuitide raamatud paapsti silmas keeldud abinõuu, rahwaft Katoliku usu sülle tagasi tuua, mispärast nad ka ära neeti.

7. Nii leiame siis, et selle esimese ajajärgu lõpul juba tõsine Eesti kirjanduse algus tehtud oli, ehk küll alles käikkirjas ainult. Järgmise periode hooletis jäi, seda trüki toimetada.

Sõnpuhna.

II. periode

Teine ajajärk.

Stahli aeg.

1632—1695.

§ 5. Teine ajajärk.

Post nubila Phoebus.

Ladina wana sõna.

1. Sellel ajal ärkab tõsine elu Eesti kirja-põllul. Trükitud kirjatööd ilmuvad. Kuid kõikide nende süsu on waimulik. Üleüldse rühis kõik liikumine ühe eesmärgi: pühakirja tõlke kättesaamise

Üleüldine laad.

poole, ilma jellel ajajärgul veel nii kaugele jõudmata. Üksnes osalt, nimelt Tartu keelse Uue Testamendiga, saavad esialgult püüded sihi ligidale. Keele ja grammatika harimine on koguni lapsesin-gades: Eesti keele põhjusseadusi ei aima keegi, vaid kõik kirjutavad, Saksa-Radina grammatikat põhjaks panues.

Gustav
Adolph.
1630.

2. See kirjanduse algus langeb ühe tähtsa politika sündimusega ühte, ja ongi dieti miimse järeldus. Wahwa Rootsi kuningas Gustav Adolph oli esiteks Wenelased, siis Poolakad ära wõitnud. Stolz-bowi rahus 1617 jäi Tallinnamaa endist wiisi jälle Rootsi päriseks, Altmarki rahus 1629 pidi ka Poolakas Wiwimaa ära andma. Nii ühines kõik Eesti-maa 1630 aastal Rootsi krooni all. Üürikeseks ajaks asus kallis rahupõlw maale. Isalik Gustav Adolph muretšes kõige hooplega oma mite alamate eest. Nii asutas ta 1630 Tartusse ja Tallinnasse gümnaasiumid, ja veel Saksamaal (30. aastase sõja ajal) Murnberis sõjaleeris kirjutas ta 18. augustil 1632 käsukirjale alla, milles Tartu ülikooli awamine määrati. Misjuguised auusad püüded kallil kuningal olivad, selgub sellest, et nimetatud käsukirjas öeldakse, et asutatawas ülikoolis niihästi ülemat sugu (nobiles), kui ka linna-rahwa ja talupoegade (plebeji) noorsugu Saksa, Prantsuse, Läti, Eesti ja Ingeria (wist Wene) keelt peab õppima. Kuid, nagu teada, on Rootsi kuninga soow pea paljaks soowiks jäänud. . . .

Tartu ja
Tallinna teel

3. Kõige jelle uue elu ärkamisega ühtlasi astu-mad esimejed Eesti kirjanikud, Stahl ja Rosßinius, kellest meil töõsib alasi on, ette. Ühes nendega jagu-neb Eesti kirjandus kaheks haruks: Tallinna ja Tartu tüwiks. Keeles oli küll mõlemate mur-rete wahel juba ammu olemas, kuid märksa wähem, kui nüüd. See selgub niihästi nimetatud Mülleri käsikirjast, kui ka Stahli ja Rosßiniuse raamatutest.

Nendest näeme, et Tartukeele sõnad Tallinna mees-
tel niisama tuttavad on, kui Tallinna sõnad Tart-
lastelgi. Nüüd aga ei mõista Põhja-Gestimaa
elanik nii mitutgi Võrulase mõtet, mida ta oma
murdel wälja ütleb.

4. Alguses kippus nõrgem Tartu murre mõim-
sama wenna üle koguni ülekätt wõtma. Alles
III. ajajärgul tõusis Tallinna keelele Piibli ümber-
panekust nii wägew abiline, et ta sest saadik koguni
teise wenna tagasi tõrjus. See lahutus on palju
kahju toonud ja asjata töö-jõudu takistanud. Esi-
mestel kirjanikkudel oleks — parema keeletundmise
juures — kerge olnud, mõlemaid murdeid kirjaõllul
kõrku sulatada, kuna see nüüd otse mõimata on.
Õnneks on uuemal ajal Tartu murre kirjaõllult nii-
hästi kui kadunud. Sest need paar waimulikku
raamatut, mis temas ilmusiwad ja ilmuwad, ei ole
nimetamise wäärtgi.

Meie jagame sellepärast eriotse käesolewa
perioode kirjanduse kaheks osaks, ja waatleme igaüht
iseäranis.

Nende kas-
wamine.

A. Tallinna keele kirjandus.

§ 6. Heinrich Stahl.

1600—1657.

Anno 1602:

In Dießland war ein groß geschrei
Der Kriegl, hunger und scheolich peß,
Den Leuten gar gefehr gewest.
Für Hunger ein den andern fraß.
Die saßen hund ihr militpret was.
Auch groß verherung leut und laut
Geschehen ist durch Gottes hant.
So thut er der Sünden wehren,
Wen man sich nit bald wil beferen.
Ohn unterlas darumb thut heut

Von Herzen bus, o lieben leut,
Gedenket oft an dis geschicht
Und haltet solches für ein geticht!

Tallinna Mõhli kirikus, marmoritahvel.

Anno 1603:

War in Dieffland groß Ach und Wehe,
Wer an der Feste nicht gestorben,
Und durch Hunger nicht verdorben,
Auch im Kriege nicht erschlagen,
Der magt von Großem Wunder Sagen.

Johā Dunkel,

Tallinna Nigula kirikuraamatuse *).

Stahl i täht-
his.

1. Niisugune oli Gestiina seisukord, kui lõppeks isaliku Rootsi valitsuse all rahupõlva üürisuseks maale asus ja uus eluõht, mis üle Gesti rajade puhus, ka Gesti kirjanduse idusid kasvamisele äratas. Seda enam peame sellepärast meesteale auu andma, kes seesugusel ajal kõrgemaid sihtsüid silmas pidasivad.

„Stahl on Gesti kirjanduse isa ja Gesti piibli tõlke põhjendaja“ ning Gesti grammatika uurimise alustaja. Tema oli esimene, kes suuremal hoolet Gesti kirjapõldu harima hakkas, kes raamatuid ka trükkis pani, et teistele mahiti anda, Gesti keelt ära õppida. Tema kirjatööde läbi jäi siamaale kujanenud Gesti kirja: wõi „kirikukeel“ omale kindla, jäädawa näo. Lühidelt: Stahl on esimene Gesti kirjanik, kes, armastusest rahwa wasta aetud, raamatuid kirjutab, mis kõige püält hädapärast tarwis on.

*) „Aastal 1602 oli Siwimaal suur sõda ja näljahäda ja hirmus kaff, mis inimestele suureks hädaohuks oli. Nälja pärast sõwad inimesed kassid, koeri, jah üksteistgi. Nii on Sumala kae läbi maale ja inimestele suur nuhtlus tulnud, nii tahtis tema pattudest pöördä, kui mitte pea meelt ei parandada. Sellepärast ilma ajawiitmata kahetsege weel täna oma pattusid, teie armisid rahwas, mõtelge sagedasti selle loo pääle ja ärge pidage seda luuletuseks.“

„Aastal 1603 oli Siwimaal suur ah! ja oh! Kes kattu kätte ei surnud, ja näljast hukka ei saanud, ega sõjas maha ei löödud, sellele Sumal tõesti imet on teinud.“

2. Magister Heinrich Stahl on Tallinnas 1600 aasta ümber sündinud, kus ta isa suure gilbi wanem oli. Esimest õpetust sai noor Stahl oma kodulinna koolides. Õpetajaks hoolitses tema kasvutamise eest piiskopp H. Bestring. Kui hiljem aeg ülikooli astumiseks käes oli ja isa jõud poja aitamiseks ei ulatanud, jääl andis — wist Bestringi soovil pääle — Tallinna nõukogu temale kolm aastat otsa abiraha, kus Stahl 1620—1623 Saksa- maal Rostockis, Greifswaldis, Wittenberis ja „teistes akademias“ usuteadet õppis. Kui ta 1623 magistri auunimega jälle kodumaale tuli, laskis Tallinna nõukogu teda kõikidest tingimiste täitmisest wabaks, mida ta abiraha saamise juures oli pidanud lubama, nii et ta koge jelsamal aastal Rootsi kuningas komisjari Adam Schwapferi poolt Järwa Madise õpetajaks seati (1623, 5. sept.) „üle minu lootuse ja wasta minu tahtmist,“ nagu ta isi ütleb. Pääle selle pidi ta ka naabri kihelkonna Peetri oma hoole alla wõtma, sest et õpetaja ameti kandidatisid liig wähe oli. Peetrisse asusgi ta ka elama. 1627 seadis Rootsi walitsus Gestiamaale praosti-ameti sisse, ja nimetas Stahli esimeseks Järvamaa praostiks. 1629 sai ta ka weel Gesti- maa konsistoriumi liikmeks nimetatud. Peetrisse jäi Stahl kümme aastat. Siin hakkas ta hoolega Gesti keelt õppima, mis aga üli raske oli, sest et kõik abinõud selleks puudusiwad, pääle jumala- teenistusel tarmitawat kähkirjaliste tööde, mis teiste järele ära kirjutati, nagu ju eespool tähendatud. Hoolega „wahtis ta rahwa suu pääle,“ nagu ta isi ütleb. Aga sellegi pärast ei jõudnud ta Gesti keele tundmises kaugemale, kui teised õpetajad, tema eelkäijad. Ühtlasi hakkas Stahl kibe dasti tööle, et kõige tarwilisemaid raamatuid trükki ja rahwa kätte muretseda. Nii oli temal umbes 1631 ehk 1632 aastaks kähkirjas walmis tema kähiraamat ja gram-

Stahl
elulugu.
1600—1637.

Ülikoolis
1620—23.

Madise õp.
1623—33.

Keele õppi-
mine.

Kurze und
einfältige
Fragen.
1630.

matika, wist ka jutluseraamat. 1630 olla tema
julest ilmunud: „Kurze und einfältige Fra-
gen, die Grundsätze des Christenthums
betreffend“ („Ühikesed ja kerged küsimused rist-
usu põhjusõpetuste üle“), mis aga jootumaks kadu-
nud on. 1632 laskis ta oma „Räsi- ja kodu
raamatu“ I. jao Riias trükkida. Selle ilmumisel
oli mitme talistusega mõitlemist. Juba enne oli
Stahl oma käsikirju paljudele õpetajatele ja ka
Tallinna konsistoriumile (või „Ministeriumile“
nagu seda siis nimetati) ette pannud. Keelt ja
siis kiideti küll väga hääks, aga raamatu välja-
andmise juures ei tahtnud keegi toetada. Kadedust
ja pilkamist päälegi tundis ja kuulis Stahl. —
Järgmisel aastal 1633 lahkus Stahl Järvamaalt
ja ajus Wirusse Kadriina õpetajaks, kus juures ka
ühtlasi Järwa ja Wiru praosti kohused tema oladele
pandi. Esiotsa oli ta lootnud, oma tööd terwelt
umbes aasta jooksul välja anda, kuid wastaliste
poolt valmistatud talistused keelasivad teda. Alles
kui Rootsi kuninganna Christine trükkikulu omalt
poolt kinkis, hakkas Stahl, Kadriinas elades, oma
käsiraamatu teisi jagusi, kui ka muid töid, välja
andma. Nii ilmusivad siis Tallinnas: 1637
käsiraamatu II. jagu ja Gesti keele gram-
matika, 1638 käsiraamatu III. ja selfamal
aastal suwel, kuu hiljem, IV. jagu. Veel selfamal
aastal kutsuti Stahl Tallinna doomikiriku pääle,
ning seati weel päälegi Harjumaa praostiks, kuna
Järwa ja Wirumaa nagu ennegi tema hoole alla
jäiwad. Kuid ainult kolm aastat töötas Stahl siin.
Juba 1641, kui Narvasse Ingrida maa konsistorium
ja superindendi koht ajutati, nimetati Stahl selle
Rootsi idapoolsema maakonna waimulikuts ülemaks.
Siin oli töö=põld liig suur, nii et ta muud ei
suutnud, kui 1641 I. jagu ja 1649 II. jagu
oma wist enne walmis kirjutatud jutluseraa-

Käsiraamat
I. i. 1632.

Kadriina õp.
1633—38.

Käsiraamat:
II. 1637.
III. 1638.
IV. 1638.
Grammatika
1637.

Tallinna
doom-õp.
1638—41.

Narwa
superindent
1641—57.

Jutluseraa-
mat: I. 1641.
II. 1649.

matust trüfki anda. 17. juunil 1657 suri see esimene tüdimata töötaja Gesti kirjapöllum.

Stahl †
17. juunil
1657.

3. Rõige tähtsam Stahli töödest on tema 4-jaos jaos ilmunud käsiraamat, mida ta järgmiseks otstarbeks väljaandis: 1. wanematele õpetajatele niisugust raamatut muretseda, „kus kõik koos on, mis jumala-orjuse ja ametiteenistusel tarvis, et neil tüli ei tuleks, palju raamatuid ühes kanda“; 2. noortele õpetajatele, kes ametisse astuvad, Gesti keele õpikirja, 3. mõisawanematele ja pere-isadele, kes kirikusse ei pääse, ehk kes pärast kirikut perega kodujumalateenistust tahavad pidada, jutluseraamatut; 4. Tartu universiteedi ja Tallinna ja Riia gymnasiumi kaswandikkudele, kes õpetajateks tahavad heita, abinõuu, kust nad aegjasti Gesti keelt peavad õppima, „et Jumalale Issandale ja Gesti kirikule usatawateks sulasteks jaada;“ 5. „kirikutele, kus õpetajad haiged ja surnud, ettelugemise, laulmise ja palweraamatut, et Jumala sõna iganes ei kustuks.“ (Reiman). Selle sihi 2. punkti järele on siis käsiraamat Saksa ja Gesti keeles trükitud, nii et lehekülg ülemalt alla pooleks on jagatud, ühe poole pääl Saksa keeli, teise poole pääl Gesti keeli siis. I. jao päälkiri on nii: „Hand- vnd Hauß- buches für die Pfarrerren, vnd Haußväter Ehstnischen Fürstenthumbs. Erster Theil, darinnen der kleine Catechismus D. Martini Lutheri, zusamt einer kleinen Zugabe in Teutsches vnd Ehstnischen sprache angefertigt. Riga 1632“*): Siis on: Pikem Saksa keelne eeskõne, milles Stahl rahwa hinge- ja waimuelu wiltsat korda kirjeldab, mille paranduseks ta oma raamatu kirjutanud. Siis leiame ühe Ladina keeli laulu Johann Philippus Hirteri

Käsiraamatu
otstarbe.

Päälkiri.

I. jao siis.

*) „Käsi- ja kodu-raamat Gesti würostikonna õpetajate ja maja-isade tarwis. Esimene jagu, mille sees on D. Martin Lutheruse väike katekismus ühes väikse lisaga Saksa ja Gesti keeles valmistatud. Riias 1632.“

sulest, milles Stahli tema tähtsa töö eest kiidetakse. Paari tähenduse päale Eesti keele väljarääkimise üle, algab Lutheruse wäikene katekismus päale, Katekismus. päälkirja all:

„Nedt wihs pehtüdit meedi põhast „risti oppedussest. Se esimenne pehtüd onse oppedus sest keskussest echt nedt kümme Jummalä keeskut“
j. n. e.

III. päätüki päälkiri „Se põha Pater“ näitab meile, et siis weel „Meie Jsa“ palwet Katoliku ajast päritud Ladina keele algusfõnaga nimetati („Meie Jsa“ algab Ladina keeles sõnadega: „pater noster, qui es in coelis“).

Wiie päätüki lõpul tuleb Lutheri „ristimise ja laulatuse raamatukene,“ kus iseäraline, wanema aja kumbe ilmub, nõndanimetatud exorcismus wõi kirjast lahti-ütlemine: ristimise sakramendi tallituse algusel öeldakse: „mine erra sinna rojane waim nind anna mahds selle põhalle waimulle,“ ja weel: „Salgkat sinna erra kurratit? Nind keid temma töh? Nind keid temma asjad nind kumbed?“ küsib ristija waderitelt. — Lõppeks leiame weel Lutheri küsimised ja kostmised, patutunnistuse ja (Stahli kokku seatud) armu-luulutuse sõnad, kiriku-palwe enne ja pärast jutlust ning Aroni õnnistamise-sõnad.

II. jao siisu.

4. Käsi- ja koduraamatu II. jagu kannab päälkirja: „Hand- vnd Hauchbuches Ander Teil, darinnen das Gesangbuch, zusampt den Collecten und Praefationen. Reval 1637“ j. o. lauluraamat. Tema on niisamuti kahe keele pääl, kui I. jagugi. Siisu: Saksa keelne eeskõne, milles Stahl waimulikkude laulude tähtsusest kõneleb. — Kolm Ladina keeli kiidulaulu Stahlile: Kose õp. Vestringi, Haljala õp. Sartoriuse ja Viigamuse õp. Besicke sulest. Esimene nimetab Stahli Eesti rahwa Eliaseks, kuna Besicke teda Lutherusega wõrdleb:

Kiitulaulu.

„Membra Catechismi quot Teuto Lutherus et hymnos
Indigenas docuit, Teutona terra, tuos :
Membra Catechismi tot, Stahlius Estho, tot hymnos
Et docet indigenas, terra Livona, tuos.
Ore docet, scriptis docet: Hic namque, Estho disertus
Exhibet Esthónico reddito cuncta stylo.
Gratia magnatibi debetor, magne Lutherei
Debetur, Stahli, gratia magna tibi *)
j. n. e.

Siis tuleb lauluraamat ise, ja lõppeks veel
mitmed altari palved, sisseõnnistamise sõnad, wasta-
laulud j. m., muist nootidega. Paulusid on üle-
üldse 144, millest Stahli omasid 104 on. Teised
luuletajad oliwad :

Kullama õp. mag. *Helmsold zur Mühlen*
(Tallinnas kooli-õpetaja 1614—1624, Kullamaa
õp. wiist 1636—1641, siis Keilas, † ?) luuletas
13 laulu. Mühlen.
1630.

Ludwig Wagener (Simuna õp. 1630
ümber, Türi õp. 1639, † 11 apr. 1667), 7 laulu. Wagener.
† 1667.

Eberhard v. Renteln, magister (sünd.
Tallinnas 20. dez. 1595, Tallinna Pühawaimu
kiriku abiõp. 1624—1632, siis säälsamas Nigula
kiriku abiõp. † 15 jan. 1642), 5 laulu. Renteln.
1595—1642.

Heinrich Vestring (sünd. Tallinnas,
Kose õp. 1627 ümber, † 9 apr. 1643), 5 laulu. Vestring.
† 1643.

Reiner Brocman, Tallinna gymnasiumi
Greeka keele professor, 2 laulu. Brocman.

Nikolaus Bagge (sünd. ?, 1627—33
Palamuse ja Maarja-Magdaleena õp., siis Rakweres,
† 1657 katku), 2 laulu. Bagge.
† 1657.

Peter Matthias Fabricius (Holsteinist
pärit, Ambla õp. 1636, † 1644), 1 laul. Fabricius.
† 1644.

*) Nagu Luther Saksamaa elanikkudele katekismuse ja
wainulike laulud kätte õpetanud, nii Stahli Gestiina elanik-
kudele, kes suu ja sulega õpetawat, nii et Gesti keeles ka
kiituselaulud wõiwad kõlada jne.

- Lund. Andreas Lund (Kõngu õp., 1633 Viru-
† 1664. Jakobis, † 7. märtsil 1664), 1 laul.
- Walde. Antonius Walde (Harju-Jaani õp. 1630,
† 1654. † 1654), 1 laul.
- Ruß. Erich Simon Ruß (Karuse õp. 1636—39,
1635. fuß ta ametist ära heideti), 1 laul.
- Hindelman. Johann Hindelman (Järva-Jaani ja
† 1661. Maarja-Magdaleena õp. 1631, † 10. nov. 1661),
1 laul.
- Sartorius. Michael Sartorius (Haljala õp. 1627,
† 1640. † 1640), 1 laul.

Stahl ja tema seltsimehed on aga kahtlemata oma laulude tõlkimise juures juba enne olemas olnud kirikulaule tarvitanud, mida nad aga wähe on muutnud. See selgub ülemal nimetatud (§ 4, 5) Mülleri käsikirjast. Tõendusets seisku siin tuttawa kirikulaulu „Auu, kiitus olgu igawest“ („Allein Gott in der Höh' sei Ehr'“) hakatus.

- Mülleri käsikirj. Müller kirjutab 1603 nõnda:
- „Ürpeines Jumalall õllewel olkut Auwo,
Nind taenno taemma Armo eddest,
Semprast eth nüith nind eddespeit
Eh enamb mehdt lifuta woyh üxfit wigta
Ür haemeel Jumalall meist nüith.“
- Stahli tõlk. Stahl aga paneb 1637 nii ümber:
- „Ürpeines Jummalal õllewel olkut auwo
Nind tenno tenia armo eddes,
Semperast et nüdt nind eddespeite ennamb
Meid eplihotap üchtefit wigga.
Ür heh meel Jummalal meist on
Nüdt on suur rahho ilma jellesietmatta
Reidel wainul on nüdt üx oh.“

Nagu näha, ei ole neil lauludel mingisugust mõõtu ega riimi; ei ole siin sugugi silbi-armu ega sõna rõhu pääle waadatud. Wõrreldagu ometi ülemal seiswat laulu („Auu, kiitus...“) tema wärjimõõduga:

Jõululaul „Ma tulen taevast ülewelt“ („Vom Himmel hoch, da komm' ich her“) kõlab
 Stahli juures järgmiselt:

„Sest forgest taiwast tullen minna,
 Minna toh teil hehde uhel sannat,
 Reist uhest sannast tohn minna ni paljo
 Kumbast minna laulda nink üttelda tahan“
 j. n. e.

Weel näitus: „Kui Jumalat meil poleks „Kui Juma-
 n ü ü d“ Pauluraamat № 426, (Wär' Gott nicht mit lat meil po-
 leks müüd.“
 uns diese Zeit):

1. „Kus ep ollex Jummal meie jures selfinnasel ajal,
 Sihš pear Israel üttema:
 Meije olleximne pidanut ebbalema,
 Ke ni püßofenne waine foggo olleme,
 Errapõlgttut ni monnest Jinnimeße lapsest,
 Kumbat keid meie wasto pannemat.
2. Meije pehl on ni weehane nende meel,
 Kos Jummal neil ollex mellewalda andnut,
 Erraneelnut ollexit nemmat meid foggones,
 Meije iho, nink ello kahš,
 Meije olleximne kui needt, kumbat weßi huppotab,
 Nink ülle kumbat fuhr jöggi jorep,
 Nink weggijñ nemmat errahuppotap.
3. Jummalal aum nink tenno, ke ep laşkis fündima (!)
 Eth nende kurt meid pidði erraneelma,
 Kui üx lind seß keelest errapehstab,
 On meije hing errapehstnut.
 Se kõiš on katti, nink meije olleme wabbat,
 Se Jßanda nimmi seişkut meije jures, seß
 Taiwa nink mah Jummalast!“

5. III. Käsiraamatu jagu ilmus nime III. jagu.
 all: „Hand- vnd Haußbuches. . . Dritter Theil,
 darinnen die gewöhnlichen Evangelia vnd Episteln

Eifu.

durchs ganze Jahr, zusamt der Historia des bit-
teren Leidens vnd Sterbens vnseren Herrn Jesu
(Christi" *). Raamat algab jällegi pika eestõnega,
milles Stahl oma elulugu jutustab ning neile tänu
avaldab, kelle abil temal võimalik olnud oma töid
ilmuda lasta. Need on nimelt Philipp Scheidengh,
Gesti ja Piimi „würstikonna“ kuberner, Tartu õue-
kohtu president, ja Tartu universiteedi kantsler ning
kuninganna Christine eestkostja, Rootsi riigi kantsler,
kuulus minister Axel Ohsenstierna. Scheidengh olla
nimelt priitahtlikult Stahlile abi lubanud muretjeda,
olla Rootsi reisinud ja jääl kantslerile ning kuni-
gannale asja ette pannud, kelle kuluga siis ka käsi-
raamat trükiti. — Raamatu päris sisu on, nagu ju
päälkiri tunnistab: aasta pühapäevade ja pühade
ewangeliumid ja epistlid, Kristuse kannatamise lugu
ja, „et ruumi üle jäänud,“ Jesaja raamatu 53 pää-
tükk. — Seisku ka sellestgi jaost paar näitust siin:

Näituseb.

Joh. 15, 26—27. 16, 1—3: „Aus agkas se
Röhmustaja tulla sahþ, kumba minna teile leõti-
tama sahþ sest Issast, se Waim sest Tõõdest,
ke sest Issast weljalehp, se sahþ tunnistama
minnuft. Minck teije sahte kahs tunnistama,
sest teije ollete algknishest münno jures olnut.
Sedda ollen minna teile rehknut, eth teije hend
mitte pahan date (!). Nemmat sahwat
teid Banni sisse (!) pannema. Se Aegk
agkas tullep eth, ke teid tappap, sahþ lulema**),
temma teep sest Jummalal õhe juhre meeleheh.
Minck seda sahwat nemmat teile seperrast teg-

*) „Käsi“ ja koduraamatu III. jagu, kus sees on kõige
aasta ewangeliumid ja epistlid, ühtlasi meie Issanda Jeesuse
Kristuse libeda kannatamise ja surma lugu.“

**) „Kuulen“ tähendab Soome keeles praegugi veel:
arwan, mõtlen. Mii on siit näha, et Stahli ajal Gesti keel
Soome keelele ligemal feisis kui nüüd.

kema, eth nemmat ep münno Jssa, ep kaks münd t u n d w a t.“ (!)

Teine näitus. Luuka 6, 36. 37. 38. 41.:

„Seperrast olket Armolisset, kudt kaks teije taiwane Jssa armolinne on. Erra sundket mitte, sihs ep sahte teije kaks sunditut. Erra hukket mitte, sihs ep sahte teije hukdatut. Andket andix, sihs sah p teile andix andtut. Andket, sihs sah p teile andtut. Ur töis, wahotut, pud-distut, nind kuhjapeh kaks Möht sah p teije Ruppe sisse andtut sahma. Mea neht sinna agkas ühe Pindo omma Welja Silmas, nind se Palki ommas Silmas ep tunnet ja mitte?“

Kolmas näitus: Tiitus, 3, 4—8:

„Aus agkas hend nōitis Jummalä meije önnistegkija arm nind heldus, mitte nend öig-kusse tegkude perrast, kumbat meije tehnut ollime, erranis omma armo perrast, tegkis temma meid önsax, leb bi se pessemisse (!) fest uhest sündimisset nind se uhesttegemisse fest Böhas Waimust, kumba temma weljawallanut on ülle meid (!) rohkest, leb bi Jesum Christum meddi önnistegkija, eth meije temma armo läb bi öig-kedat nind perrajat olleme fest igkawesset ellust, se lohtnisse perrast. Se on wissist tössi.“

6. Käsiiraamatu IV., wiinne jagu kandis nime: „Hand- und Haufsbuches. . . . Viertes und Vester Theil, darinnen I. 14 Psalmen Davids, II. Etliche Gebete, III. Unterschiedliche Gewissensfragen, IV. Bericht wie mit Schwermtüthigen, Angefochtenen, Kranken, Sterbenden, Vbelthätern zu handeln, V. Texte zu Hochzeit-, Tauff- und Beich-Predigten.“*) Selle sifu on wäga mitmekesine.

IV. jagu.

Sifu.

*) „Käsiiraamatu IV. ja wiinne jagu, kus sees on: I. 14 Taaweti laulu, II. Mõned palwed, III. Mitmesugused

Gesotjas on pikem pühenduselkiri uuele kubernerile Benedict Ohjensstiernale. Selle järele tuleb ametlik tunnistus (Censor) noore Tartu ülikooli theologia-fakulteedi poolt, mis neli ja pool lehekülge suur on, ja milles Stahli ja tema tööd väga kiidetakse. Edasi leiame: 14 Taameti laulu, mõned palwed: kiriku tulles, pihtil, armulaua j. m., Gesti ja Saksa keeli. Siis aga üksi Saksa keeli: praktiline juhatus õpetajatele („pastoraltheologia“, mida nüüd universiteedis õpitakse). Siin manitseb Stahl iseäranis õpetajaid hoolega oma kohuseid täitma ja alati tõest tunnistust andma. See koht näitab Stahli auusast, kõrgeloomulist waimu. — Veel seisawad raamatus juhatused ja kõned õpetajale tema mitmesugustel kokkupuutumise ja läbikäimise kordadel koguduse liikmetega. Rõppeks — ainult Saksa keeli — pulma, ristmise ja matuse tarwis kirjatükid.

Jutluse-
raamat.

7. Hiljemalt ilmunud jutluseraamat on palju wähem tähtjas. Tema kannab nime: „Vaien-Spiegel, darinnen kürzlich gezeiget wird, wie ein einfältiges Christ die Fest- und Sontäglichen Evangelia in reiner Lehr und heiligem Leben ihm zu nütze machen kan.“*) Raamatus on ülepää 46 jutlust, Gesti ja Saksa keeles (lehekülg pooleks jagatud, nagu käsiraamatusgi). Ges on — 8 lehekülge — pühendus kuninganna Christinele („an die Königin und Fräulein“), (24. oktoobrist 1641 Tallinnas), kelle kulul jutluseraamat trükiti. Siis tulewad kiidu-

Siis.

usulistel küsimused, IV. Juhatus, kuidas rõhututega, kiusatustes olejatega, haigetega, surejatega, kirjategijatega ümberkäia, V. Pühakirja kohad pulma, ristmise ja matuse jutlusteks.“

*) „Vihtrahwa peegel“ (Vaien-Spiegel — on sõna, mis Gesti keeles puudub, täh. siin kohal: jutluseraamat), milles lühidelt juhatusi antakse, kuidas waga kristlane pühapäemade ja pühade ewangeliumisid puhtas õpetuses ja puhtas elus kasuga tarwitada võib.“

laulud: Keina õp. Joh. Faustius, Kullamaa õp. Heinr. Götseni ja Tallinnast theologia-studenti Joh. Bestringi poolt. Jutulused, 26 tükki, algavad 1. Kristuse tulemise pühaga ja kestavad kuni Palmipuude pühani. — Siis seisab uus nimeleht: „Winter-Theil,“ talve=jagu, Vihavõtest kuni Nelipühini.“ Selles jaos on pühendusekõne kõige Gestiinaa rüütlikeisusele (Tall. 19. nov. 1641). Vadina keeli kiidusalmid nelja Tallinna gymnasiumi profesori (Vulpinus, Polus, Arninck, Crussemarcus) ja Stahli enese kahe poja sulest. Timotheus Polus, „poet professor,“ laulab:

„Ille fuit primus, qui sancte scripsit utroque
Esthónico poriter Teutoni coquostylo.

Ein solches Buch als hier Herr Stahl auß leset gehen
Hat noch kein Mensche nicht in dieser Welt gesehen
Auff Estnisch zugericht.“*)

Selles osas on ainult 10 jutlust. Võpul leiame kolmanda, suwejao („Des Bayen-Spiegels Sommer-Theil, 1649), pühendatud wanale kuningannale Maria Eleonorale, Gustav Adolphi lesele, Narvas, 20. mail 1649. See jagu sisaldab ka ainult 10 jutlust, mis kuni VI. pühani p. Kolmainu J. p. ulatavad. Nii on see viimne jagu puudulik. Siiski aga oli ta umbes sada aastat laialt pruugitav.

8. Kolmas Stahli töö on „Anführung zu Grammatika der Estnischen Sprache, auff wohlgemeinten Rath vnd bittliches Ersuchen publiciret von M. Henrico Stahlen. Riga 1637.“**) Selles Gesti keele esimeses grammatikas, ei leia meie aga mitte

*) „Tema oli esimene, kes pühade asjade üle ühte viisi Gesti kui Saksa keeles kirjutas.

Üht nii sugust raamatut, kui siin herra Stahl väljaandab, ei ole veel keegi inimene ilmas näinud Gesti keeles.“

**) „Zuhatus Gesti keele õppimiseks, hää nõuu ja palumise pääle väljaandnud M. Heinrich Stahl.“

midagi hääd, waid ta õpetab otse niisugust keelt, nagu meie käsiraamatu proowides nägime.

Stahli tööde
arvustusts.

9. „Ruudub ka püüdjil jõud, me auustame siiski ta tahtmist,“ nende wana Rooma lauliku sõnadega tähendawad uuemad uurijad Stahli tööd. Stahl ei ole ise mitte seda keelt „loonud,“ mida ta kirjutab, nii et temale seega mitte nii snurt süüdi ei tule mõista. Waatame mõned iseäralised omadused selles ekswiisil niinimetatud „Stahli keeles“ läbi.

Sõnade
tagawara.

10. Sõnade poolest just Stahl waene ei ole. Siiski pruugib ta wahel arusaamata kombel otse Saksa ja isegi Ladina keeli sõnu. Näit.: „kes on doch suremb taiwa risko sehs“: „ehk“ on Ladina „vel“ga ära tähendatud; „nemmat sahwat teid Bauni fisse pannema“=wande alla panema; „gün-nima“ (gönnen)= lubama, sündida lastma; „trohsel“=sellegi pärast; „falschit wennad“=wale-wennad; „teie Gekit“=teie halbid; j. n. e.

Grammatika
tundmine.

11. Grammatika tundmises on Stahl otsani waleradabel. Nii tarmitab ta Saksa lõppusid, sest et ta wist Gesti omasid ei tundnud: „se Römische Keiser“=Rooma keiser; „apostolische Bisko“; „greekische keele fiddes“=Greeka keele sees; „Galileische mere ehres“ j. n. e. Palju sõnu ja kõnekäänusid on otse Saksa keele loomu järele loodud: „koddoo otzima“=heimsochen, nuhtlema, mis sest saadik pruugile on jäänud; „hend kartma“=sich fürchten; „lebbi se usko õnsax sahma“=durch diesen Glauben...; j. n. e.

Saksa lõpusid.

Sugusõna.

Täht h.

Sugusõna wdi artikli asemel, mida Gesti keeles ei olegi, tarwitatakse „se“ ja „üx“. Täht h on — nagu Saksa keeles — täishäälikute pikenduse märgiks, ehk küll mitte igal pool. Suurte algustähtede kirjutamises walitseb kõige suurem segadus: alles jutluseraamatus kirjutatakse korraliselt nimesõnad suure algustähga. Deklinationi, konjugationi

ja mutationi Stahl ei tunne, iseäranis aga wiinast. Dema tarvitab ikka kõwa muutust, näit. gen. keskõ (kõju), lauda (laua), mulda (mulla), nacha, usko j. n. e.; praesens: piddap, sündip, keskõp, löidap, wandup j. n. e. Gitawa kõnewiisi — negatiivi — konjugationi Stahl ka ei tunne, näit.: see arm ep teep kurja, temma ep nouwap kahjo (õigesti on ainult: „ep olle“). — Infinitiv (partitiv, osastaw) puudub, selle asemel seisab ikka genitiv (omastaw): „woimusse sahma,“ „hohle pidama,“ „tenna jedda Jjanda.“ Dige genitivi kohal pruugitakse aga ime-
 lisi sõnadekogusid, nagu: pimeduse teod = „nedt teg-
 kut sest pimedusest,“ kiusatuse ajal = „sel ajal sest
 kiusatusest,“ ülema preestri koda = se tubba sest
 korgke pappist“ j. n. e. On arwatud (Ahrens), et
 Stahl meelega nii wiisi Gesti wõi „undeutsche“
 keelt, nagu teda siis nimetati, Saksa keele eeskuju
 järele on tahtnud ümber teha. Uuemat ajal aga
 on otusele jõutud, et see selge keeletundmise puu-
 dusest, aga mitte kurjast tahtmisest ei tulnud.

Sõnade
muutmine.

12. Wiimaks leiame veel mõnda tähelepane-
 mise wäärt keele omadust Stahli kirjades. Nagu
 Mülleri käsikirjas, nõnda puudub ka siingi komita-
 tiwi kaasus: „mehe kahs“ = mehega. Selle wasta
 aga on eitamise sõna muutus: en, et, ei j. n. e.
 kadunud. Tõendusid Tartu ja Tallinna murrete ligi-
 dusest leiame rohkesti: sõnad, nagu mõrsja, mõrru,
 paimendama, põsse, sep (pärm), tarra (onn), ke (kes),
 lähhemb, aig, towotama, hend j. n. e. pidivad rahwa
 juus pruugil olema, kust neid Stahl wõttis. Wõi-
 malik oleks siiski ka, et ta sarnaseid sõnu Tartu-
 maalt tulnud käsikirjadest leidis. Jseäralt on veel
 imperatiivi paljuse lõpp t, näit. laulket = laulge;
 ehk olkut = olgu, ainuse kolmas isik. Lõpp t on
 Soome keeles veel praegu, kuid wähe pikemat kujul
 olemas, näit. „olkaatte“ = olge.

Wanaaegsed
sõnatuud.

Stahl raamatutest on üks eksemplar Tartu
 õpetatud Gesti Seltsi raamatukogu alali.

§ 7. Salemann, Brocmann, Giläus.

?—1657. 1609—1647. 1610—1686.

Andre ntögen Andres treiben,
Meine Wünsche stehn zu Ehmisch*).

R. Brocmann.

Stahli tööde
mõju.

1. Stahli eeskuju äratas ka palju teisi kirja-
põllule tööle. Gesti keel oli korraga haritud selts-
konna filmis tähtsa tüki kõrgemale tõusnud. Hakati
mitmeid raamatuid välja-andma, hakati isegi Gesti
keeles luuletama. Kõige selle esimese Gesti kirjan-
duse liikumise keskkoht oli Tallinna. Siin ei heit-
nud mitte üksi õpetajad, kellel ju hädapärast Gesti
keeli raamatuid vaja läks, kirjanikkudeks, vaid ka
muud õpetlased kirjutasivad Gesti keeli laulusid.
Waimustus oli suur, nagu enamasti alati iga uue
asja juures. Esimesed tähtsamad töötajad olivad
Salemann, Brocmann ja Giläus.

Salemann.
† 1657,
26. juulil.

2. Georg Salemann oli Rostoki ülikoolis
theologiat studeerinud. Tallinna linna konfistoriumi
poolt nimetati ta 1626 Jüri õpetajaks. Kuid juba
1632 asus ta Tallinnasse, kus ta Gesti (Püha
Waimu) koguduse abiõpetajaks, siis 1640 päris õpe-
tajaks sai. Sündimise poolest oli ta wäljamaalane,
sündinud nimelt Pommerimaal Slage linnakeses
1597; juri katku kätte Tallinnas 26. juulil 1657.

Lauluraa-
matu ümber-
tegemine.

3. Salemanni tähtsam töö on Stahli käsi-
raamatu teise trüki wäljaandmine. Piiskopi Jheringi
soowi pääle mõtšiwad Salemann, R. Brocmann,
Giläus ja H. Böfeken Stahli lauluraamatu ümber
luua. Sest, nagu ju nägime, olivad Stahli laulud
ilma kõigi jalmi seadusteta kokku seatud, nii et neid
pea mõimata laulda oli. Ehk küll, nagu Rosen-

*) Teised tehku teisi asju, minu soow on Gesti kiri.

plānter jutustab, ūks kōster armanud, et nad küll
 rasked laulda olnud, siisgi neist ikka jagu saadud,
 wōime ometi armata, et wist üleüldiselt parandust
 soowiti. Mii ilmus siis 1656 Tallinnas Stahli
 käsiraamat teises trüfis: „Hand-, Haus- und
 Kirchenbuch für die Pfarrherrn und Hausväter
 Ehstnischen Fürstenthums“, mis muidu täitsa muut-
 mata oli jäänud, ainult laulud oliwad ümbertehitud.
 Paneme siia ühe Salemanni laulu üles (tema oli
 üleüldse 45 laulu tõlkinud).

Käsiraamatu
 teine trüff
 1656.

„Meil tuleb abi Jumalast“ („Ein feste Burg ist unser Gott“): Näitused.

1. Meij' Jummal on üx kindel Z i n d (!)
 Ke pehl se Usk woip troha:
 Se aitab keidest Heddast mind,
 Kind sahtap sest heh Oxa,
 See wanna Börgu-konn (!)
 Mi töis sest Weehast on,
 Suhr Weggi, Kammalus
 On tenma Walnistas,
 Ep olle tenma sarnast.

„Meil tuleb
 abi Juma-
 last.“

2. Ep middakit on meije Wehs,
 Se kaddup pea erra:
 Meij' Abbi on se õigke Mees,
 Ke meit ep jettap perra;
 Ke se on küssit wist?
 Se hühdtar Jesus Christ,
 Se Zjand Zebaoth,
 Ep sahp toist Jummalat,
 Se Woinuus tenma Kehs on.

3. Kind ollex Jlni töis Kurratit,
 Ke tahrit meit neelda:
 Ep kartame doch (!) feddakit,
 Sest Jummal neil sahp keelda.
 See Jlna Kunningas
 Kui hirmust nõitap kahs:
 Ep teep doch kahhiut,
 Et on jo sunditut,
 Ily Sanna löhp sen Mahha.

4. Se Sanna ickä seisma jehp,
 Kui Jummal kallist wandnut:

Meij' Heddas tennuma Abbix jehp,
 Se Wainio meil on andmut,
 Meist wottap erra nühdt
 Keit Muwo, Jho, Sühd,
 Laß minna eddespitt,
 Meil hehr ep tullep mitt,
 Meil jehp doch Zumla Rickus."

Uuenduseb
 lauludes.

Nagu näha, on nendes lauludes weel täieliselt
 Stahli keel walitsemas. Minult jelles läheb Sale-
 mann lahku, et ta nimesõnad alati juure algus-
 tähega kirjutab, kuna Stahli juures selle kohta
 mingit seadust ei olnud. Tähtjas uuendus on weel
 nendes lauludes riim. Sellest laulab Tallinna
 Rigula õp. Willebrand lauluraamatu ees otjas:

Riidulaul.

„Wie viel die Heidenchaft dem Christenthum muß weichen,
 So viel ein höh'res Lob konnt ihr hierdurch erreichen,
 Ihr Herren, die ihr euch der armen Chsten-Schaar,
 Die vor in ihrer Sprach an Reimen fruchtlos war,
 Mit eurem Fleiß erbaut und bringt soviel Gesänge
 In richt'ge Art und Form, die sonst bald in der Länge
 Sich allzu weit erstreckt, iht an der Kürze krank,
 Daher sie mancher oft mit Widerwillen sang.“*)

Palwe-
 raamat.

4. Pääle selle oli Salemann juba enne Stahli
 käsiraamatu täiendamise pääle mõelnud ning kogu-
 duse liikmete tarwis palweraamatu kokku sead-
 nud, mida ta „käsiraamatu“ neljanda jaona aasta
 enne, 1655, Tallinnas wälja andis, nime all:
 „Ezliche Gebete für die Chstnische Gemeine in
 Piesland, aus dem alten und neuen Rigischen Bet-
 büchlein, sampt ezlichen Reimgebeten Chstnisch ge-

Ezliche Ge-
 bete 1655.

*) „Nii kaugele kui paganad kristlaste kõrwal taha jääwad,
 Nii palju kõrgema kiituse teenite teie ära,
 Teie ijanad, kes teie waeste Gestlaste hulgate
 Kende keeles, mis enne riimita oli, oma wiktuse läbi
 Suul laulusid õigel wiisil ja kujuk toote,
 Mis muidu lõpmata pikas ridadeks olivad,
 Eht jälle lühiduse pärast lühendawad,
 Nii et neid nii mitmed wastameelt laulsiwad.“

sehet" („Mõned palwed Gesti koguduste tarwis Viirimaal, wanast ja uuest Riia palweraamatust ühtlasi mõne laulu=palwega Gestickeele pandud"). Sellest sündis „palweraamat", mis pärast laulu=raamatuga ühes trükiti.

5. Salemani fulest on lõppeks weel üks Gesti Salemanni
luuletus. feeli laul — pulma õnnesoomitus — olemas olnud, mis Rosenplänteri raamatukogus weel alali oli, pärast aga mift kaduma läinud. Ta kannud Saksa=keelelist päälkirja: „Hochzeitfreude auff des Ehrwürdigen vor Achtbaren und Wohlgelahrten Herrn Petri Koch's, wohlverordneten Predigers der Ehstnischen Gemeinde in Reval, Bräutigam und der Ehr- und Tugendreichen Jungfrauen Elisabeth Salemann Hochzeitlichen Ehrentag 1651." („Pulma=rõõm Tallinna Gesti õp. P. Kochi ja neiu E. Salemanni pulma=auupäewaks").

6. Üks esimestest Salemanni kaastöölistest Brocmanni
† 1647. käsiraamatu uuendamise juures oli Reiner Brocman I., kes aga töö lõppu enam näha ei saanud, sest et ta juba 1649 suri. Tema oli niisamuti wäljamaalane, sündinud Meklenburis Schwani linna=keses 1609. Theologiat käis ta õppimas Hamburis ja Rostocki uniwersiteedis. Gesti maale tulles oli ta esiteks 1634 saadik Tallinna gymnasiumi Greeka keele professor, kus ta, nagu ju eespool öeldud, Stahli käsiraamatu tarwis 2 kirikulaulu Gesti keelde tõlks. 1639 nimetati ta Kadriinasse õpetajaks, kuhu ta oma surmani 29. novembril 1647 jäi.

7. Brocmann oli üks esimestest Gesti keele eest mõtlejatest. Suure waimustusega kõneleb ta temast oma Saksa feeli luuletustes. Gesti keelesgi olla tema ühe ilmaliku füsuga luuletuse, õnnesoomi oma ametiwennale, professor David Cunizile, kirjutanud. 1656 aasta lauluraamatu tarwis muretses ta ükspäinis 21 ja Siläufega üheskoos 2 laulu. Brocmanni
luuletused.

Mäitus.

Broowiks tema kirjadest mõtame laulu „Kui Jumalat meil poleks nüüd“ („Wär Gott nicht mit uns diese Zeit“, waata jedasama laulu Stahl'i juures !):

1. Kus ollex Jummal erra siht,
Kes tahax kurja teelma?
Kus meil ep ollex Jummal nühd,
Sihs sahts se Jini meid neelma,
Mi kut needt waiwet Lambakest
Ep pehmat Hunti Kühne seest,
Ep pehsam' meije Heddaft.

2. See Weeha suhr on meite pehl;
Kus ollex Jummal lachtnut,
Nühdt ollex inum' üx tühhi Gehl,
Meit ollexit keik lachtnut (!)
Keik ollex errakaddonut,
Kut ollex Merres huppotut
Se hirmsa Waino perraft.

3. Sest Num saap meie Jummalal,
Ke lacht on teenud Werra,
Se lünd nühd lennap Taima all
Koh' tahhap, Keel on erra,
Se keel on katti, Meije fry (!)
Se Jffand andkut Džani
Meil Abbi keikes Paikas.

Gilaus.

8. Kolmas töötaja ühise töö kallal oli Martin Gilaus (Gillaeus), sündimise poolest Rootslane (sündinud 25. webruaril 1610 St. Gudwicks-wallis Rootsimaal). Aastal 1636 olla ta õpetajaks saanud, aga kus, ei ole teada. 1644—47 oli ta Tallinnas doomikiriku pääl Gesti õpetajaks, siis aga kuni oma surmani 19. webruaril 1686 Hiuisaarel Keina ja Koigi õpetajaks.

Tõbb.

Tema sülest leiame 1656 a. käsiraamatust 38 laulu. Üleüldse sisaldab see käsiraamat 241 laulu, millest, nagu juba öeldud, 45 Salemanni, 21 Brocmanni, 38 Gilause ja 2 wiimse kahe ühine töö on. Teised 127 laulu on kõik Heinrich Gösken tõlkinud. Wiimaks on jälle weel 8 laulu, kelle kirjutajad ennast ei ole nimetanud.

§ 8. Joachim Jhering

ja

Esimised piibli tõlke püüded.

„Kõige asja hakatus on alguses waene, ega muud, kui aga üks katsumine, mis Jumala abiga aegamööda paremaks läheb ja selgamata kasu saadab.“

Masing.

1. Pea ühtlasi nende esimeste Eesti kirjatööde Piibli tõlge. ilnumisega ärkas mõte elule, piiblit Eesti keelde ümberpanna. Selle mõtte ülesvõtja oli juba enne nimetatud piiskop Jhering.

2. Mag. Joachim Jhering, rahwuse poos- Jhering. lest Rootslane, tuli Nyköpingsi, kus ta praosti ametit pidas, 1636 Tallinnasse Eestimaa piiskopiks (kinnitatud 1638). Siin hakkas ta sinodide pääl ühtelugu piibli tõlkimise tarwitusest kõnelema. 1641 lubati mitmelt poolt ümberpanemisega hakatust teha. 1644 olla juba mitmed tükid Jheringi käes olnud. Kuid kes neid tõlkinud, ehk mis nende tööst saanud, ei ole teada. Järgmisel, 1645 aastal nimetas sinod Sinodi
komisjon
1645. ette pandud tõlgete järelkatsumiseks ja üleüldse pühakirja väljaandmiseks komisjoni, mille liikmed olivad:

Reiner Brocman (w. ülemal § 7);

Nikolaus Bagge, Rakwere õpetaja, † 1657;

Martin Zarenius, Haljala õpetaja, † 1657.

Kuid Brocman, kes neist kõige agaram kirjanik oli, suri juba 1649. Tema surma järele jäi ka teiste töö täitsa seisma. Warsti tuli sõda ja temaga ühes hirmus kutt, mille ohwriks, pääle Bagge ja Zarenius, ka isegi piiskop Jhering langes. Nii ei olnud sellest katkest midagi järele jäänud.

§ 9. Heinrich Göseken I.

1612—1681.

„Samm oli see ometi edasi kõwe-
rusest läbi paranemisele. Igawad
on niisugused sammud küll, aga
tarwilikud siisgi. W. Reiman.

Gösekeni
tähtsus.

1. Göseken oli pääle Stahli üks wirgematest Gesti (Tallinna murde) kirjanikkudest. Grammatika tundmine astub temaga weitse sammukese edasi; kuna ta oma piibli tõlkimise töödega wist küll järeltulijatele teed tasandanud, ehk ometi hääd eesmärki on näidanud.

Elutsugu.

2. Heinrich Göseken I. on Hannoveris 1612 sündinud. 12 aastaseks astus ta Hildesheimis kuulsa Dr. Andreas Reimarusse juures kooli. Juba 1627 astus ta Lemgo gymnasiumi, kust ta juba 2 aasta pärast Pippstadt gymnasiumi astus. 1631—1634 studeeris Göseken Rostocki ülikoolis usuteadust. Säält soowitati teda Rootsi kuningas poja-õpetajale Joh. Rothlöbenile kodukoolmeistriks ja abiliseks jutlustamises. Stockholmist tuli ta, Rothlöbeni soowikirjad kaasa, Königsbergi ülikooli, kus ta 1636 weel ühe aasta õppis. Järgmisel aastal 1637 tuli ta Tallinnasse ja hakkas nii hoolega Gesti keelt õppima, et teda juba 1638 Risti ja Madise õpetajaks Harjusse seati. 1641 nimetati teda Kulamaa õpetajaks. 1647 ühtlasi weel praostiks ja Tallinna konsistoriumi liikmeks. 1650 käis ta weel, Gestimaa õpetajate saadikuna, kuninganna Christiine kroonimisepiduks Stockholmis. Göseken suri 24. novembril 1684.

3. Gösekeni tööd on: Gesti keele grammatika, Uue Testamendi tõlge ja Gesti sõnaraamat. Pääle selle aitas ta 1656 wälja antud „Eäfiraamatu“ tarwis terwelt 127 kirikulaulu ümber panna.

Aastal 1656 suure katku ajal, kui palju õpetajaid Tallinnasse warjule olivad põgenenud, algas

Göfeken piiskopp Jheringi nõuu pääle Joh. Gutsleffiga (w. alamal) ühtlasi pühakirja ümber panema. Rehkpaika sai Saksa keelne kiri, ühele poole Tallinna keeli tõlge, mida Göfeken, teisele poole Tartu keelne, mida Gutsleff toimetas. Kuid juba järgmisel aastal suri Gutsleff ja nii ajas Göfeken oma tööd üksi Tallinna keeles edasi. Kui palju ta just ümber on pannud, selle üle lähewad sõnumed lahku. Tema hauakõne pidaja õp. Sellius ütleb, et ta terve piibli tõlkinud olla; teised jälle teatawad, et ta ainult Uue Testamendiga lõpule jõudnud. — Pääle selle seadis Göfeken suure Gesti sõnaraamatu kokku ja andis siis mõlemad tööd oma wäimehe Böcleri (Kuusalu õpetaja, waata alamal) kätte, kes neid trüki pidi toimetama. Kuid seda ei ole mitte sündinud ja mõlemad käsikirjad on jäljeta kadunud.

4. Ainus töö, mis meil Göfekenist järele on jäänud, on tema „*Manuductio ad linguam Esthonicam, Anführung zur Ehstnischen Sprache, Bestehend, nicht alleine in etlichen praeceptis und observationibus, sondern auch in Verdolmetschung vieler teutschen Wörter, der Ehstnischen Sprache Liebhabern mitgetheilt von Henrico Göfekenio. Reval 1660,*“ 496 lehek. *). Gesotjas on pühandused, terwelt 23, herradele ja prouadele, Tallinna „gilbele“, Musta-pääde Seltfile j. n. e. just 7 lehek. Siis, selle aja kumbe järele, ladinakeelsed kiidulaulud, Tartu theol. ja philos. prof. G. Preussi ja Kapla õp. J. Henofulest. Edasi kõneleb eeskõnes Göfeken ise, et ta oma grammatikat kõige päält nende tarwis olla wälja annud, kellel alati rahwaga tegemist on, nagu õpetajad, kohtunikud, mõisnikud, tohtrid, kaupmehed j. t., siis aga ka rahwa enese liikmetele, kes oma keelest jügamamat seletust soowiwad. — Grammatika

*) „Zuhatus Gesti keele õppiniseks, mis mitte ainult eeskirju ja seadusi ei sisalda, waid ka palju Saksa sõnu ümber-paneb, Gesti keele armastajatele wälja annud Henricos Göfekenius. Tallinnas 1660.“

ise algab Greeka keele sõnadega „Σύ Θεῶ!“ j. o. „Sumala nimel“ või „Sumala abil.“

Iludist ei leia meie siin, Stahliga mõrreldest, pea-aegu midagi. Seesama täieline Gesti keele seaduste tundmise puudus, seesama Gesti keele wägise mõõra — Ladina, Saksa — mundri sisse toppimine. Nimetamise väärt ehk on, et Gõseken armab: „h on täishäälikute pikenduse märk (nagu Saksa keeles), ometi on parem täishäälikut kahetordselt kirjutada, näit. „mah“ asemel „maa“, „teh“ = „tee“, „fihl“ = „fiil.“ — Sugusõnad (artiklid) otse nagu Stahli juuresgi, on „ür“ (gen. „õhhe“) ja „se“; niisamuti genitiv lõpuga „it“: „leibast“, „rahaft“. Maljakas on järgmine lause: „x“ sõna lõpul toob palju kasu ja tähendab „zu“, näit. „jahhux“ = zu Mehl, „Meeher“ = zum Kerl“ j. n. e. — Grammatika järel leiame „Eisa“ (Appendices): tähendusli Tartu keele kohta, kuude, päevade ja pühade nimed j. m. Wiimaks veel väike Saksa-Gesti sõnastik („Farrago Vocabulorum Germanico Oesthonicorum inxtaxseriem Alphabeti conscriptorum“)

Gõsekeni grammatikast on üks eksemplar Peterburis keiserlikus avalikus raamatukogus.

§ 10. Teised Tallinna keele kirjanikud:

Blankenhagen, Blume, Knieper, Gõseken II, Forselius I.

1. Pääle nimetatud tähtsamate kirjanikkude oli veel mitu teist, kes ka oma jõudu mõõda elule ärkawat Gesti kirjandust kosutasivad. Nii esitaks.

Simon Blankenhagen, sündinud Pärnus 1589. Tallinna Gesti Piha Waimu koguduse õp. 1617 saadik, surinud 23. juunil 1640. Tema olla ühe Gesti keeli jutluseraamatu kirjutanud. Kas ta aga enne ehk pärast Stahli raamatuid ilmus ja kas see ülepää trükkis ilmusgi, sellest ei ole meil kindlaid teateid. 1715, nagu sel aastal ilmunud

Uue Testamendi eeskõne ütleb, on temast küll ainult üks eksemplar järele olnud.

2. Christoph Blume, sünd. Leipzigis 1625, Hageri õp. 1652, † 18. webr. 1669. Tema tõlkis Vädina keelse katekismuse: „Matthaeus Judex, Corpus doctrinae“ Saksa ja Gesti keelde ümber ja andis mõlemad ühendatult Tallinnas 1662 välja. Käsitirjas oli temal valmis: „Geistliche Festtags-Freude oder Gebete, Fragen, Betrachtungen und Gesänge über die vornehmsten Festtagstexte des ganzen Jahres“*) ja muist Uuest Testamendist ümber pandud. Kuid mõlemad tööd ei ole trükki jõudnud, vaid on kaduma läinud.

3. Stephan Knieper, Jõhvi õp. † 1687, pani mitmed üksikud trükid Wana ja Uuest Testamendist ümber, niisamuti

4. Heinrich Göfeken II., sünd. Tallinnas, Vääne Mikhli abiõpet. 1679, † 3. märtsil 1705. Mõlemtate tööd ei ulatanud aga trükki, vaid on käsitirjana ära kadunud.

5. Mag. Johann Forsselius I., sündinud Rootslane, 1639—1641 Tallinnas doomiõpetaja ja ühtlasi doomkooli rektor, 1641 Madise ja Risti õpetaja, † 1684. Forsselius I. on (pääle Joh. Gutschlaffi) esimene Gesti „wanawara“ korjaja, esimene Gesti wanade kombete ja wana ebausku arwamiste koguja. Meist seadis ta suure raamatukokku, mille käsitirja aga — kas pettuse, warguse või muul teel — Göfekeni I. wäimehe, selle aegse Kuusalu õpetaja Johann Wolfgang Böcleri**) kätte sattus,

*) „Waimulik pühade rõõm ehk palmed, küsimised, lugemised ja laulud terve aasta tähtsamate pühade kohta.“

**) Böcler, sünd. Erfurtis, õppis Jeesuitide koolis, 1669 Tallinnas, heidab 1669 ewangeli usku, Kullamaa abiõp., kojis Göfekeni tütre ära. 1670 Jakob (Wiru ehk Pärnu) õp., 1672 Saksamaal ja Wilnas, jälle katoliku usku. 1675, Göfekeni palwe pääle, jälle ewangeli usku tagasi mõetud ja hiljem Kuusalu õp. seatud. Mitmete tülide järele lõppeks 1697 jälle katoliku usus † 1717.

kes selle aasta pärast kirjutaja surma, 1685, oma nime all Tallinnas trükkis pani. „Der Einfältigen Ehsten abergläubigſche Gebräuche, Weiſen und Gewohnheiten, auf Begehren durch öffentlichen Druck mitgetheilt von Joh. Wolfgango Boeclero“ *). Raamat on wäga tähtſas tunnistus meie eſiwane- wate eluſt ning ſifaldab palju tähtſat wanawara, millel ſeda suurem hind on, et ta juba kaſſſada aastat tagaſi on kofku ſeatud. — Böcler oli teda ilma konſiſtoriumi zenſorita trükkida laſknud. Selle- pärast keelati ta ka täitſa ära, nii et ainult üks ekſemplar alali on jäänud, mis praegu Tallinna kirjalaste Seltsi päraſt on. Hiljemalt andis teda Zählmann Script. verum Liv. II. ſees uueſti trükki, jüis weel 1857 iſeraamatuteſena. Kreuzwald lõppeks andis ta 1854 kolmat korda wälja, keiſ. teaduſte akademia kuluga: „Der Ehſten abergläeubigſche Gebraeuche, Weiſen und Gewohnheiten, mit auf die Gegenwart bezueglichen Anmerkungen beleuchtet,“ kus iga Forſeliuſe üleſtähendatud kombe eht ebaſu arwamine Kreuzwaldbi poolt ſelleaegſe rahwa pruukidega wõrrelbud ja kõrwu ſeatud on.

6. Lõppeks peame ſiin kohas ka eſimeſt Geſti keele ilmaliku ſiſuga kirjandufſt nimetama. Reed on õnnepowitufe laulud, ſeda laadi, nagu Broemann ja Salemann'gi neid oliwad luuletanud. Nii teatab lektor Zürgenſon kaheſt lauluſt, mida Tallinna gymnaſiumi koolilõpetajad ühtlaſi olla luuletanud, eſimene päälkirja all: „Glückwünſchung dem Ehrenveſten Hans von Höveln; als er Hochzeit hielte, zu gefallen von guten Freunden auff dem Gymnaſio geſchrieben Anno MDE XXXVII. Reval,“ 8 lehek. pakſ **); teine aga ladinakeelſe nime

*) „Runnlale Geſtlaſte ebaſu kombe, wiſid ja pruukid, ſoori pääle awalikult trükki annud Joh. W. Boecler.“

**) „Õnnepowitus Hans von Hövelni auupiduſ, kui ta oma pulmi pidas, tema meelehääks häd ſõbrad Tallinna gymnaſiumis kirjutanud. Aſtal 1637, Tallinnas.“

all: „Nuptiis D-ni Henrici Gösekenii Revaliae celebrandis gratulantur Rector et Professores Gymnasii Revaliensis. Revaliae 1638.“ 4 leht. *) Minetatud kirjad olivad Rosenplänteri raamatukogu — trükitöödena — alali. Kas nad veel praegu kuskil olemas on, ei ole mitte teada.

Siia juurde peame veel ühe pulmalaulu arwama, mida 1889 Berliini gymnasiumi kooliõpetaja Dr. Bolte Peterburi teaduste akademia raamatukogust käsitirjana oli leidnud. Raamatu kaanel, kus laul oli, seisab aastaarw 8. sept. 1680. — Laul on riimitud ning kümme salmi pikk. Ta algab järgmiselt:

1. „Armas kallis kuldene wend
 ewsa ollet kühlnut end
 kuu ned pillit hüedadawht
 pillu nappat pillu nappat kulewatt.

2. minna ollen kühlnud küll
 meite killas hulup pill
 mino huet pulmalle
 johma heyle johma heyle pehwale.

3. tule ka mo armas wend
 miewitageni endes hend
 pulma rock (!) on walmistut
 feid on hestii, feid on hestii ehitut.

4. saja kadut ollut wiin
 kill mis tarwis ollep sien
 kahllat, kahmut, oijnigut
 küpsetut küpsetut ning kehtetut.

5. Sõhket jõhket kauniste
 tanziget kahs pahriste
 jenni kui see kude heel
 kuhltax rõdnijat olgut weel.

Miijamuti läheb pulma kirjeldus weel neli salmi edasi, kuni laul 10-ga lõpeb:

10. armas wend neid olgut kill
 rahwul olgut rõhni ning pill

*) „Herra Heinrich Gösekeni pulmapiduts joowiwad ännu Tallinna gymnasiumi rektor ja professorid. Tallinnas 1638.“

tulle sinna minu kaks
lähme atzo lähme atzo magama.“ *)

Et laul ühe süda Sakslase töö, seda tõendab kõik tema keel. Kuid kes tema kirjutaja on ja just millal ta on luuletatud, jääb praegu teadmata. Riipalju aga on kindel, et ta praegu kõige wanem alali jäänud mälestus Eesti ilmalikust kirjandusest ja ühtlasi Eesti kunstluulest on.

B. Tartu keele kirjandus.

§ 11. Joachim Roskinius.

?—1645.

„Et nüüd mehe keele waejus suur küll oli, siis on ta onetigi Sumala ja ligimese armastuse pärast meie rahwale joowinud head teha ning seda ka teinud.“

Wassing.

1. Mis Stahl Tallinna keele kohta on, seda tähendab Roskinius Tartu murdele: kirjanduse alustajat, kellest edasi kirjandusepuu ühtelugu kasvama

*) Ümberpanek praegusesse kirjaviiši:

1. Armas, kallis, kuldne wend, Eks sa ole kuulnud, Kui need pillid hüüawad, Sõrmilised, sõrmilised kuulduwad?

2. Mina olen kuulnud küll: Meite külas hulub pill. Mind hüütakse pulmale, Joona häile päiwile.

3. Tule ka, mu armas wend, Wiivitagem ennaft (!) Pulma roog on walmistud, Kõik on hästi ehitud.

4. Sala kaskud, õlut, wiin, Kõik, mis tarwis, on siin; Kalad, kanad, oinad Rõõpsetud ning keedetud.

5. Sööge, jooge kaunisti, Tantsige ka paaris, Seni kui jee kute hääl Kuuldakse, rõõmsad olge weel.

10. Armas wend, nüüd olgu küll. Rahul olgu rõõm ning pill, Tule fina minuga, Lähme „atsu“ magama!

Mis „atsu“ tähendab, ei ole arusaadaw.

hakkas. Muud jäädawat kirjanduslist väärtust tema töödel ei ole, niisama kui Stahli omadelgi.

1. Joachim Rosfinius on Pommerimaal Stargardi linnas sündinud, kuid aasta ei ole mitte teada. Aastal 1622 seati ta Tallinna linna nõukogu poolest Wigala õpetajaks, kuhu ta aga ainult neli aastat jäi, sest juba 1626 kutsuti teda Tartusse Gesti Jaani koguduse õpetajaks. Siin õppis ta hoolega Gesti keelt ning kirjutas ka oma tööd, mida ta, pääle selle, kui 1632 Sangaste-Vaatre ja Karula õpetajaks oli nimetatud, seltsamal aastal Riias trükkis andis: „Catechismus Herrn Dr. M. Lutheri“ ja „Evangelia vnd Episteln“. Hiljem anti veel — õpetajate puuduse pärast — Rooda were kihelkond ka Rosfiniuse hooleks. 1637 saadik oli ta ka Tartu praostiks. Suri vist aastal 1645.

3. Rosfiniuse esimene töö oli: Catechismus Herrn Dr. Martini Lutheri in sechs Hauptstücke verfaßet, wie derselbe in der christlichen Gemeinde vnd fürnemblich vnter der lieben Jugend geübet werden soll. Besambt den Fragstücken Lutheri vnd den Trau- vnd Tauffbüchlein vnd gemeinen Collecten. Izo in Estonische=Dörptische Sprache verseyet durch Joachimum Rosfinium, Pfarr-Herrn zu Theall, Caroll vnd Zelcke. Riga 1632^{*)}. — Siin on juba raamatu päälkirjast näha. Muidu on tema raamatute jissesead otse niisamati, kui Stahligi juures: leheküljed on ka pooleks jaotatud, Gesti ja Saksa keele tarvis, ees niisamuti eeskõned ja pühendused j. n. e. Paneme siia näituseks tema „Meie Jia“ palve üles:

*) „Jfanda Dr. Martin Lutheri katekismus kunes pää-tükis, nagu see kriitlikus koguduses ja kõige enam armisa noorerahma seas peab õpitama. Ühtlasi Lutheri küsimustega ja laulatus ja ristimise raamatutesega ning hariliste pühakirja salmidega. Näüd Gesti-Tartu keelde ümberpannud Joachim Rosfinius, kirikuherra Sangaste-Vaatre ja Karulas. Riias 1632.“

„Jsa meije, ken sinna ollet Taiwa sissen, pöhatud sahkut sinnu Nimmi, tulkut sinnu Rickus (!), sinnu mehle perrast sündkut, kui Taiwa sissen, nenda kahn ma pähl, meije peimaliko Veiba anna meile tenna peiw, nind anna meile andis meije Süd, kui meije andis anname ommille Südleisille, nind errasahta meit sisse kurja Flokutusse (!), enge errapästa meit fest kurjast, fest sinul om se Rickus, nind se Weggi, nind se Uuw, iggawel Ujal. Amen.“

4. Deine, tähtsam töö ilmus selsamal aastal, nime all: „Evangelia vnd Episteln auff alle Sonntage durchs ganze Jahr. Item: Evangelia vnd Episteln der fürnembsten Festen. Vnd: Die Historia vom Leiden vnd Sterben vnser Herrn vnd Heilandes Jesu Christi. In Dießländische-Estonische Sprache transferiret. Durch Joachim Rosinuum, Pastorem zu Theal, Caroll und Felcke. Riga 1632.“

Sellegi raamatu sifu awaldab tema päälkiri. Seisku siin mõni näitus Rosiniuse keelest:

Joh. 15, 26—27. 16, 1—3. „Kui enge se rõmustaja tullesah, kumba minna teile lähetama sah sest Jssast, se waim sest tõttest, kumb sest Jssast wälja lähb, se sah tunnistama minnu, nind teye sahte kahn tunnistama, sest teye olete alckmissest minnu man olnut. Nisuggust olle minna teye wasto pajatanud, et teye hendas ei mitte pahanda. Nemmat sahwat teit Banni (!) sisse pannema, sähl tulles enge se aid, et se, ken teit tappab, sah nuhlma (!), temma tehß Zummalalle ütte fuhre thenistusse sest nind nisuggust sahwat nemmat teile seperast teggema, et nemmat minnu Jsa nind minno ei mitte tunne.“

Deine näitus. Luuka 6, 36—38. 41.

„Seperrast oldet armolikut, kui kahn teye teiwane (!) Jsa armolik on. Errasundket

mitte, sihs ei sa tehe kahn mitte hukka pantut. Andket andis, sihs sahþ teþle andis antut. Andket, sihs sahþ teþle antut, üt teude ligotud, rugotut nind ülleteutulid möht sahþ tehe rüppe sijsse antut. Mea nagheth sinna enge üttenatta sinnu welje silma sijsen, nind sedda Balci (!) sinnu silma sijsen ei nagheth sinna mitte?"

Kui meie neidsamu kochte Stahli tõlkega wõrdleme, (w. lehk. 28 ja 29), siis leiame, et nende keel pea üks ja seesama on ning et Tallinna ja Tartu murre kaunisti ühelteisel ligemal seisawad, kui nüüd. Muidu aga peame Rossiniuse keelt Stahli omast wähe paremaks kiitma. Viisame weel paar näitust juurde:

Room. 13, 11—14. „Sest et mehe nisuggust thame, nimme kahn se aia, et se tund sahl om, üllestousta sest maggamijssest. (Sest et mehe õn lähhembal om, kui mehe ussufime), Se õ om möta minnut (!), se peiw enge jelle ette tulnut. Sihs lastet meit maha jetta se teggo sest pimmedussest, nind pähle panna need raud reiwat sest walgussest. Lastet meit ausalikult keuwa, kui se peiwa ajal, ei mitte lihkiõhmisse nind johmisse sijsen; ei mitte kambre nind hebbedusse sijsen, ei mitte rya ning wiha sijsen, enge tommaket hennesse pähle sedda Jssandat Jezum Christ, nind hoitket sedda ihu, sihssti nõnda, et temma ei mitte wallato jah.“

Teine näitus: Luuka 2, 33—34: „Temma Jssa nind Gm a immetelesit hendas sest, mea temmast pajatatut sai. Nind Simeon õnnistis nenninat, nind laus Maria temma Gm a wasto: Kaje, jesinane sahþ pantut üttes saddamisfes nind üllestousszmiffes paljule raghwalle Jsraelli mah sijsen, nind üttes tähes, kumba wasto pajatut sahþ.“

Nagu nendest näitustest selgub, walitseb siin täitsa Stahl (ehk õigem: esialgune kiriku-) keel. Siin leiame niisamuti hulgaupa imelikku sõnu, nagu: „wandrigema“ (wandern) = rändama, „Selshop“ (Gesellschaft) = seltskond, „luhrma“ = warisema (lauern), „Zundrokene“ (Zungfrau) = neitsikene, „Terwja“ (Färber) = wärwija, „ilmaslekit“ (unbefleckt) = puhas, „Rekenshop“ (Rechenschaft) = aruanne j. p. t.; siilmame samuti kõigi Eesti grammatika seaduste puudust j. n. e.

Rosßiniuse raamatutest on Riia linna raamatukogus üksnes üks eksemplar alali.

§ 12. Johann Gutslaff.

? — 1657.

„Sest nagu kindlat müüri ei wõi teha ilma hää lubjata, nõnda ei wõi ka mitte ilma pühakirjata kirikut ehk Jumala rahwast rajada ja ehitada“

J. Gutslaff.

„Gutslaff, der sich eine unägeliche Mühe gegeben, Religion und Tugend unter dem Landvolke auszubreiten, den Aberglauben und seine Tochter die Abgötterei auszurotten.“ *)

Gadebusch.

1. Rosßiniusega oli Tartu keele kirjandus esimese praktilise katse oma eluteel teinud. Pidi temal ka edespidi eluwõimu olema, siis pidi tal ka oma grammatik ilmuma, nagu Stahl seda Tallinna keelele oli annud. Ja seda nõudmist täitis Gutslaff. Pääle selle on ta eluaja enese — eesotsas awaldatud — mõtte sihil töötanud: tema oli esimene, kes üksi oma kää pääl ette wõttis, terwet

*) „Gutslaff, kes ütle mata waewa näinud, et usku ja woorust maarahwa seas laiali laotada, ebausk ja selle tütar, ebajumala teenistust, laotada.“

piibelt ümberpanna. Võppeks on Gutsloff meel „esimene fullataewaja põlises laanes, esimene mõtteleja tihwtiieks peetud wanawara wasta.“ esimene, kes Gesti rahwa ebausuga ja wanade kombetega tegemist tegi. Selle kolmekordse tähtsuse pärast on Johann Gutsloff üks selle periodi esimestest töötajatest.

2. Johann Gutsloff elust on meil wähe teatust. Sündimise poolest oli ta wäljamaalane, Pommerist pärit. Sündimise, niisama ka tema Viivimaale tuleku aastat ei tunta. Tema sai Gestis Gutsloffide sugu esi-isaks. Ta järeltulijad on tihti Gesti kirjanduses tähtsat tööd teinud. Tähtsamaid näitab järgmine tabel:

Johann Gutsloff

?—1657. Urwastu õp.

Eberhardt Gutsloff I.

1653—1724. Tallinnas õp.

Heinrich Gutsloff.

?—1747. Kullamaa õp.

Eberhard Gutsloff II.

?—1749. Tallinnas ja Kuresaares õp.

Johann Gutsloff sai 1630 Urwastu õpetajaks, kus ta kõige oma eluaja töötas. Kõige hoolega püüdis ta oma kogudust harida ja pimedast ebausust päästa. Koguni tema ligidal auustas rahwas Wõhandu jõge, kuhu ohwrit toodi ja millest kõike hädad oodati. 1642 ehitas keegi püha jõe pääle („Sommerpahl“) weskke, mis aga rahwa silmas nii suur pühapaiga teotus oli, et sellest pea mäsks oleks siginenud. Weski aga põletati määratfejate poolt maha. Selle, kui ka teiste koledate ebausju pruutide wasta tõstis Gutsloff oma häält, ja andis 1644 selle wasta terve raamatu wälja: „Kurzer Bericht und Unterricht . . . von Wõhhando“. Juba 1648 ilmus tema sülest uus töö: „Observationes grammaticae“. Siis aga kirjutas ta oma suurt tööd: piibli tõlget, mida ta juba ennemalt oli alganud. 1656, kui Viivimaad suur Rootsi-Wene-Poola sõda laastas, põgenes Gutsloff

Tallinnasle warjule, kus ta Jheringi soowil Heinrich Gieskeni l.-ga ühtlasi tööle hakkas, et piibelt korraga Tallinna ja Tartu keeles ilmuda lasta. Kuid katk, mille kätte 1657 Gutschaff suri, lõpetas järsku kõik selle juure ettemõtte.

3. Gutschaffi esimene töö langeb wanawara walda: Tema täieline nimi on: Kurzer Bericht und Unterricht von der Falschheilig genandten Bäche in Vießland Wöhhanda, daraus die unchristliche Ab-brennung der Sommerpahlischen Mühle geschehen ist. Dorpat 1644" *), 407 lehek. suur. Raamat on muidugi Saksa keeles kirjutatud. Temas kirjel-dab Gutschaff kõiki seda mässu, mis Wöhandul sünninud, ja seletab pääle selle paljugi Gesti wanast ebausust, rahwa kombedest ja pruukidest. Muude seas näituseks leiame sääl ka Gestikeelse tüki: palwe Pitsele, mida Gutschaff salamaghi ühe talupoja juust kuulnud ja üles pannud:

„Woda Pitne! herja anname palwus kätte
jarre kahn, nink nelli Shörre kahn, kündi
pärrast, külwi pärrast, Olje wast, terra kuld.
Douke mujo masto pilwe sure soh, kõrken Rondo,
laja Pahne pähle. Sinunase ilm, messi hohk
meile kündjalle, külwajalle. Põha pitten, haja
meie põldt hõwwa õlja allan, nink päh otan,
nink hüwwa terri sissen.“

See on meie kõige wanem kirja pandud wana-usu riisime, mis ümberpanekus umbes nii täiks:

„Wägem Pitne! Härja anname palwes
(sulle) lahe sarwega, nelja sõraga, künni pärast
ja külwi pärast. Ölg (olgu nagu) wast, tera
— kuld. Douka meie (?) maast (wiist: rahe-)
pilwe juure soo, kõrge kannu (?), laia laane
pääle. Püha Pitne! hoiame meie põldu! hää
ölg alla, hää pää otja ja hää tera sisse!

*) „Rühikene teadustus ja õpetus walesti pühaks nimetatud jõeist Wiimimaal, Wöhandust, millest Sömmerpahu wesi metslik („mittekiristlik“) ärapõletamine sündis. Tartus 1644“).

Teine Gutschlaffi töö oli: „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam, judicia tentandi et experiendi causa in lucem editae. Dorpati 1648“ *). See on väike raamatukene, Ladina keeles kirjutatud, ega paku midagi uudist, kui sedasama, mis Stahli ja Göfkeni juures nägime.

Kolmanda töö, piibli tõlke, kallal on Gutschlaff kõige enam waewa näinud. Gadebusch (Tartu kohtubürgermeister) kõneleb oma „Livländische Bibliothek“ sees 1777, et tema käes Gutschlaffi käsikiri olnud, milles ümber olnud pandud: 5 Moosese raamatut, Joosua, kohtumõistjate, Ruti ja Iakob Samueli raamatut, ning 1. Kuningate r. 1. peatükist 33 salmi. Kuid tema arvamise järele on jäänud enne veel enamigi olnud, sest käsikirjast olla muiist ära rebitud. Pärast oli ta jälle kaotsti läinud, kuni ta 1850 Halliste kirikumõisast jälle ilmsiks tuli, kust ta Tartu Üpetatud Gesti Seltsi omaks sai. Ehk küll viimisel ajal seda käsikirja Adrian Virginiuse tööks on arvatud (W. Reiman), ei ole see küsimus ammugi veel mitte selge. Wõtame temast lõpetaks paar rida näituseks üles:

„1. Moose Ramat, 3. Pä-tük. Innimeste Pattulangemisest. — Nink Maddo olli kawalamb, kui keik lojusest wälja pääl, kummat Jummal se Jssand olli tehnut, nink üttel Naise wasta: Ja, kas piddi Jummal ütleva, teije ei pea mitte sööma keikest puist aijast. Siis üttel Naine Maddo wasta: Meie sööme nende Puije wiljast aijast. Agga se Pui-wiljast keikel aija sees, on Jummal ütelnut: Ärge sööge sest mitte, nink ärge putke seda mitte, et teije ei Surre ära. Siis üttel Maddo Naise wasta: Teije ei saa mitte Surma Surrema, Waid

*) „Grammatika tähelepanekud Gesti keele kohta, keele mõistmise laienduseks ja proovimiseks wälja antud. Tartus 1648“.

Jummal teap, et kummal Päiwal teije seft
 sõõte, siis arvatakse teije Silmat ülles, nink
 saate ollema otse kui Jummal, nink täädma
 hääd nink kurja."

See proov näitab meile, et Gutschlaff keele
 poolest siiski juba kõrgemal astmel seisis, kui Ros-
 finius. Iga uue kirjanikuga astus keel väikese
 sammukese edasi.

§ 13. Adrian Virginius.

1663—1706.

1. Kõikide kirjandusliste tööde eesmärk 17. aas-
 tajaajal oli pühakirja tõlk, nii Tartu kui Tallinna
 keeles. Kuid Tallinna keeles ei jõuetud esiotja veel
 nii kaugale, kuna aga Tartu murdes mees üles
 tõusis, kes südilt suure töö oma pääle võttis ja
 väsimata usinusega esimese poole temast lõpuni ajas.
 Adrian Virginius oli see, kes oma Wastse Testa-
 mendi tõlkega suure sammu esimesena astus, ning
 seega Tartu keele kirjanduse kõrgemale astmele tõstis.

2. Virginiuste sugu on Pommeri rüütlitest
 wõjunud. Tartu ülikooli awamise aja ümber tuli-
 wad kaks Virginiust Viimimaale: Andreas Virgi-
 nius I. sai 1631 ülikooli usuteaduse professoriks,
 Adrian Virginius I. 1638 Nõo õpetajaks ja ühtlasi
 ülikoolis theologia abiprofessoriks. Käs nad wen-
 nad wõi muul wiisil sugulased olnud, ei ole teada.
 Wiimse, Adrian B. I. poeg, Andreas B. II. oli
 Ramburgi õpetaja. Selle poeg oli nüüd meie
 Adrian Virginius II, sündinud Ramburgas 20.
 oktoobril 1663, päristine tähtjas tegelane Gesti kirja-
 põllul. Õpetust sai noor Adrian Tartu, Riia ja
 wiimati Tallinna koolides, kust ta 1681 wäljamaale
 Rieli uniwersiteti theologiaat õppima läks. (Tartu
 ülikool oli sõjakära pärast sel ajal oma tegewuse
 seisma pannud; alles 1690 asus ta uuesti elule,
 kuni 1699, kus ta põhjasõja eest Pärnu kolis ja

saäl jällegi surmale suikus). Onnetu katkikõditluse pärast kutsus teda isa juba 2 aasta pärast kodu tagasi. Sel ajal oli kindralsuperdient Fijcher oma nõuu, piibelt Gesti ja Väti keeles ilmuda lasta, tõeks tegemas. Tema kutsumise pääle sõitis Virginius 1682 Riiga ja hakkas uut Testamenti Tartu murdesse ümber panema. Kolme aasta pärast, 1686, ilmus tema töö wili: „Meije Jssanda Jesusse Kristusse Was t n e T e s t a m e n t, echt Summala Põhja Sõnna, kumb Perräst Jssanda Jesusse Kristusse Siindmist põhist Ewangelistist nint Apostlist om ülleskirjotetu. Rootsi kuningliku majesteedi armu läbi ja eesdigu f e g a.“ — Selsamal ajal andis Adrian ka oma isa ja teiste poolt (w. § 14!) toimetatud raamatud, katekismuse ja lauluraamatu Riias trüfki. Riiaft tagasi tulles seati teda 1686 Puhja õpetajaks, kuhu ta 1694 aastani jäi. Siit käis tema piibli konferenzidest osa wõtmas ja pani päälegi Uue Testamendi kõik ja Wanaft Testamendist eimesed raamatud kuni Hiobini (wtimsed ühes isaga, Andreas Virginiusega) Tallinna keelde ümber. Trüfki ei ole aga neist töödest midagi jõudnud. Mõned arwawad, et käikiri, millest meie Gutslassi juures (w. leh. 61.) näituse tõime, see töö ongi, kuid see küsimus on weel selgimata. 1691 andis weel Virginius Tartu keeli Pauluraamatu teises trükis wälja, kuhu ta omalt poolt mõned uued laulud juurde oli lisanud. — 1690 käis ta weel korra Riias, kus ta Wana Testamendi ümberpanekut Fijcheri soovil trüfki tahtis anda. Kuid töö jäi kohe katki, mis põhjusel, on teadmata.

1694 oli Virginius Otepäässe õpetajaks nimestatud. Siia jäi ta 1704-ni. Suure Põhja sõja tormide eest põgenes ta siis ära Tallinnasse warjule. Pärast Tartu Wenelaste kätte langemise (14. juulil 1704) tõttas Virginius Otepäässe tagasi, kui ta weel enne Tartu komandandi Balk'i ees uuele walitsejale, Peeter I. truudust pidi wanduma. Kuid

juba 30. septembril mõeti ta wangi ja wiidi Tartu. Tema pääle kaebati, et ta äraandja olla ja salaja Rootsi teenistuses seissta, sest tema juurest leiti Rootsi seersant H. Stammer peidus, kes enne Virginiuse koolmeister oli olnud, nüüd Tallinnast Rootsi wäeülesma, kapten Kriegi (Virginiuse kälimehe) poolt mitme erakirjaga Dtepäässe oli saadetud. Balk aga arwas, et need kirjad temale oleksiwad pidanud ette näidatud saama. Ei aidanud sääl kellegi eestkostmised (näituseks anti Balk'ile palwekirju sisse: Virginiuse abikaasa, Dtepää wöörmündrite, Tartu nõuukogu j. n. e. poolt): 27. juulil 1706 lastis Wene wäeülem Narjshkin Virginiuse ühes Dtepää kōstri Erdmanniga kirwega awalikult ära hukata.

3. Virginiuse tähtsus seisab tema „Wastse Testamentendi“ tõlkes. Paneme sellest ühe näituse siia üles, wõrdluseks Rossiniusega (w. lehek. 50):

„Pahwliste Apostli Rahmat Romalistille. Se XIII. Pähüük: 11—14. — Sest et meije sedda Miga tijäme, et meil nühd jo se Tund om, Unnest üles wirgu. Sest nühd om meije Onsus lähemb, kui sis, kui meije uskime. Oh om möhda lännu, nink Peiw om lähüde tullu. Sis heidkem nühd errä Pimmedusse Tektö, nink tömbkem henne pähle Walgusse Rihsta. Keügem ausalikkult, kui Peiwa Mjal: Ei mitte lijan Söhgim nink Johgin. Ei mitte Bordo — Mulgagan nink Türaukussen, ei mitte Rijan nink Behan: Enge tömbke henne pähle Jjhandat JGjust Kristust, nink erge teko omma Beha Kassimist Himinustamissest.“

Ragu siit selgub, on Virginius kirjamiišis pea sellesama astme pääl kui Rossinius (ainult y ja ä on kadunud), kuna ta agr grammatika tundmises wäikse sammu edasi on läinud: artikkel „se“ on kadunud ja dike genitiiv on oma kohale ilmunud (wõrdle

näit: „je teggo sest pimmedussest“ R; „Pimmedusse tekkü B.) j. n. e. Üleüldse maksab Virginiuse tõlkest Reimani sõna: „Tõlkimine on waewaline ja Greeka alguskirja liistu pääle paenutatud; õigesti kirjutamine käib Stahli ja Rosiniuse auklistes rööbastes; üksnes keele poolest on Virginius mõnes tükis sammu edasi jõudnud.“

§ 14. Teised Tartu keele kirjanikud:

Andreas Virginius, Schütz, Moller, Hardungen j. t.

1. Andreas Virginius, Rambahja õpetaja, oli Wastse Testamendi tõlkija, Adrian B. isa. Tema elust on meil väga vähe teatust.

Corenz Moller, oli Rannu õpetaja (wist 1664 ümber ametisse laulatatud), † wist 1690.

Markus Schütz oli Rõõu õpetaja wist 1664 jaadik, siis 1680 Tartu Gesti koguduse õpetaja.

2. Need kolm meest ühtlasi tõlkiswad esiteks Lutheri suure kattekismuse ümber, mida Adrian Virginius 1684 Riias trükki toimetas; teiseks walmistasiwad nad Tartu lauluraamatu, mis niisamuti Adrian Virginiuse läbi 1695 Riias ilmus.

§ 15. Fischer

ja

piibli konferenzid.

1. Selle ajajärgu lõpul läks wiimaks soow, pühakirja Gesti keelde toimetada, nii elawaks, et kui ära nähti, et üksikute meeste katsed mitte sihile ei wiinud, suurt tööd ühise jõuuga ette wõeti. Mees, kes kõiki, kes aga iganes kirjapõllul tegew oli, ehk tegew olla wõis, ühise lipu alla kogus, oli Wiwimaa kindralsuperintendent Johann Fischer. Tema oli 1663 Lübeckis sündinud ja 1674 Wiwimaa waimulikuks ülemaks nimetatud. Waimustu-

jega hakkas ta jün tööle, et Gesti ja Väti rahwale Jumala sõna nende oma keeles kätte anda. 1681 reisis ta otse sellepärast Stokholmi, et kuninga poolt suurele ettevõttele abi paluda. Vahelt kiitis Karl XI. Fischer nõuu hääks ja määras riigikassast summad trükituludeks. Hakati siis kohe tööle: Väti õp. Glück, Gestis Adrian Virginius, kuni — nagu ülemal nägime — Wastne Testament 1686 ilmus. (Väti uus Testament tuli 1685 välja, terve piibel 1689). Selle pääle kutsus Fischer ka Gestimaa õpetajaid üles. Kuid aeg kadus asjata kirjawahetamisega, kuni wiimaks anetliku kätse pääle paremad Gesti keele tundjad augusti-kuul 1686 Eindhofi mõisa (Fischeri omandus) Wolmari ligidale esimesele piiblikonferenzile kogusiwad. Koos oliwad järgmised 12 õpetajat:

1. Johann Bender Wäike-Maarjast.
 2. Reiner Brocman II. Saiuselt.
 3. Johann Embken Wigalast.
 4. Bernhard Freier Pärnust.
 5. Johann Forselius Kolga-Jaanist.
 6. Stephan Knieper Jõhwist.
 7. Ernst Rüdiger Kihelkonnast (Saarem.)
 8. Abraham Winkler Raplast.
 9. Adrian Virginius Puhjast.
 10. Johann Vulpius Karjast (Saaremaast).
- Pääle selle kaks üliõpilast:
11. Magnus de Moulin ja
 12. Bengt Johann Forselius (II.)

Konferenz kestis kuus nädalit. Tüäd aga ei saanud sääl midagi tehtud, nii et kõik asjata koju sõitsiwad. Mis põhjusel nii lahku mindi, on teadmata, arwata on aga, et see, nagu järgmiselgi konferenzil, kirjawäsi üle tõusnud waieluste pärast sündis.

2. Kindla tahtmisega Fischer ei heitnud aga meelt, waid kutsus jaanuari-kuus 1687 II. konfe-

renzi Billistwere kirikumõisa koku, millel niisamuti 12 liiget oli, pea kõik wanad. Ara jäänud olivad Embfen, Winkler ja de Moulin, nende asemel astunud uued osavõtjad:

Jeremias Rublach Järwa Madiselt,
Reinhold Riesenka mpff Kullamaalt ja
Johann Hornung, stud. theol.

Koosolek kestis neli nädalit, mil järgmise kahe punkti üle kõige enam waieldi: 1. Kas peab alguskirja järele ehk Saksakeelse Lutheri tõlke järele ümber pandama? ja 2. Kas peab Forselius-Hornungi parandatud kirjawtiis wõi endine Stahli oma, Gesti piiblis walitsema? (w. eespool § 17). Mis wastust esimehe küsimuse pääle häälte enamus andis, ei ole teada. Teine küsimus aga kosteti suurena hulga poolt sellega, et Adrian Virginiuse ja mõne teise hoolets jäeti, Uut Testamenti Stahli kirjawtiisi järele ümber panna (Tallinna keelde). Ühendatud jõuul oli töö peagi walmis. Kuid uus küsimus tõusis: kus teda trüüki panna, Tallinnas wõi Riias? Viimama mehed tahtsiwad käsikirja Riiga, Gestimaa mehed aga Tallinnasse saata. Ega lõppenud riid enne, kui käsikiri koguni kaotsi läks. Alles kaua pääle selle tuli ta Tallinna konsistoriumis ilmfile: Tallinna mehed olivad ta tüli õhinas salamahti tasku pistnud.

3. Nii oli ka teinegi konferenz ilma loodetawa tagajärjeta jäänud. Alles 1694, kui loota oli, et äritatud meeled waitinud olivad, kutsus Zischer weel kord keeletundjad õpetajad ja Tartu professorid III. konferenzile (wist Tartusse). Mis siin tehti, mille üle siin waieldi, sellest ei ole meile mälestust maha jäänud. Minult nii palju on selge, et ka sellestgi koosolekust midagi wälja ei tulnud: wanemate õpetajate uhkus, kes noorte käest parandatud kirjawtiisi õppida ei tahtnud, ja kadedus Viwija Gestimaa wahel, olivad kõik Zischeri tüdimata

plüüded tühjaks teinud. Murtud lootusega pani ta 1699 oma ameti maha. Sellega suitkus ka tüki ajaks piibli tõlke töö.

§ 16. Lõpuseõna

Stahli periode juurde.

1. Põlku mööda läinud ajajärgu pääle tagasi heites, peame tunnistama, et jee tõesti Gesti kirjanduse kaunis koidu-aeg oli. Küll ei ole siin veel rahmuslist algupäralist kirjandust loodud, aga kui meie tähele paneme, et need waimustatud wõitlejad, kes siin üles astusiwad, kõik algusest pääle uuesti sünnitama pidiwad, et neil lõpmata tahtlustega wõidelda oli, et nad koledate katkude ja sagedate sõdade hirmutusi ja häwitusi kandes rahutööd pidiwad tegema, Gesti kirjandusele põhja plüüdisiwad panna, siis ei wõi meie oma imestust tagasi hoida, waid peame hüüdma: Tõesti, jee aeg oli üks kõige ilusamatest järkudest meie waimuelu edenemises!

2. Mii hästi theoretikaliseft, kui ka praktikaliseft küljest on keele edenemise kallal tublisti tööd tehtud. 3 grammatikat (kui Hornungi oma 1693 aastast maha arwame, mis õiguse pärast järgmise ajajärgu päralt on), 2 Tallinna ja 1 Tartu keeles; 14 waimuliku sisuga kirja: 9 Tallinna, 5 Tartu keeli; 6 ilmaliku sisuga tööd: 5 Tallinna, 1 Tartu keeli, on üleüldse selle lühikese aja sees 1630—1695 ilmunud. Meist on veel 1 töö (Stahl Räsiraamat) 4 korda ja 1 töö (Tartu Räsiraamat) 2 korda trükitud. Üleüldine trükitööde arw on 23, ehk uued trükid ühes arwatud, 27.

3. Tähtsamad kirjanikud oliwad: Stahl, Rossinus, Johann Gutschaff, Heinrich Gösken I. ja Adrian Virginius. Kirjanduslise tegewuse keskpaik oli alguses (umbes suure katkuni 1657) Tallinn (Stahl, Salemann, Broemann j. t.), pärast aga kaldub ta enam, iseäranis Virginiuste läbi, Eduna Tartumaa

poole, nimelt Puhjasse. Siin elas Adrian Virginius, kes oma Wastse Testamendi tõlke läbi kõikide meelet kirjanduses esimese astme pääle oli tõusnud. — Ühidadalt: Stahli ajajärk on auuga oma kohut täitnud: kirjanduse liikumise elule äratanud ja rahwale kõige tarwilisemad raamatud kätte muretsenud. Töö edasi ajamine jäi järeltulewate põlwele hooletaks.

Üsime süa kohta lõpuks weel ühe näituse parandatud Stahli käsiraamatu III. trükist, mis aastal 1693 ilmus, sellega just kõne all oleva ajajärgu lõpul. Ta pakub jelleläbi meie otsekui lõpuotjust eelminewa kirjakeele edenemise üle.

„Nehd pöhat Evangelium mit ning Epistlit. Mark. 8, 1—6. SEL Ujal kus paljo rahwas jähl olli, nink neile ep olli üchtekit Söhmist, kuzus Jesus omma Jüంగrit hennese jure, nink pajatis nende wasto: Minna hallestan hend se rahwa pähl, sest nemmat ommat nühd kolme Pähwat minno jures jähnut, nink neile ep olle üchtekit süha, nink kus minna nemmat lasserin söhmata hennesest erraminna, sahrit nemmat Te pähle nelgga surrema. Jüంగrit kostiit temmal: Rust wottame meye Veibat sijn Rörbes; eth meye nemmad söhtame? Nink temma küssis nemmat: Mitto ommat teile leibat? Nemmat pajatasit: seiže. Nink temma keftis sel Rahwal, eth nemmat hend Mah pähle istutasit (!); Nink temma wottis nehđ seiže Veibat, nink temnas, nink murdis nemat, nink andis omma Jüంగrille, eth nemmat nehđsammat nende ette pannit.“

Sellele proowile ei ole mingit seletust waja juurde lisada. Üksainus mõrdlew pilk näitab, et siin täiesti muutmata Stahli keel walitseb Seda suurem näitab samm olewat, mida meie kirjakeel pea selsamal ajal ilmunud Hornungi kirjades edasi astus.

Ülemaatlik tabel

Gesti kirjanduse ajaloo juurde (chronologia).

I. periode: katoliku aeg.

x—1517.

- 500 ümber. Theodorichi Suure kiri Gestlastele.
 1220 ü. Väti Hindrik: Sakslaste ja ristiusu tulek.
 1225. Modena Wilhelm.
 1517. Johannes Kievel: Nooma katekismus, esimene Gesti raamat.

II. periode: Reifaeg.

1517—1840.

1. ajajärk: 1517—1630.

- 1525 ü. Msupuhastamine Gesti.
 1553 Franz v. Witten: Lutheri wäifene katekismus.
 1558 Esimene trükkiboda Riias.
 1591 Weltheruse „libelli“ (raamatufesed).
 1600 Georg Mülleri jutlused. — Stahli sündimine.
 1622 Wilhelm Buccius: Institutiones Esthonicae.

2. ajajärk: 1630—1695.

Tallinna keele kirjandus.

- 1630 18. aug. Gustav Adolph: Tartu ülikooli ajutamine.
 1630 Stahl: Kurze vnd einfältige Fragen.
 1632 Stahl: Hand- vnd Haußbuch I. jagu.
 1635 ü. Blankenhagen: jutluse raamat.
 1637 Stahl: Anführung zu der Chstn. Sprache. Hand- vnd Haußbuch II. jagu.
 1637 Glückwünschung Hans v. Höveln.
 1638 Hand- vnd Haußbuch III. ja IV. jagu.
 1638 Nuptiis D-ni H. Gösekenii.
 1641 Stahl: Layen-Spiegel I. jagu.

Tartu keele kirjandus.

- 1632 Rosßinius: Catechismus ja Evangelia vnd Episteln.

1642 Wöhandu tüli.

Tallinna keele kirjandus.

1641—1644 Iheringi piibli tõlke püüded.

1645 Tallinna sinodi piibli tõlke komisjon.

1647 Brocmanн †.

1649 Stahl: Vayen-Spiegel II. jagu.

1651 Salemann: Hochzeitfreude.

1655 Salemann: Etlliche Gebete.

1656 Parandatud Hand- und Hauß-buch (Göfeken, Salemann, Siläus, Brocmanн).

1657 Suur katt. Stahl †. Ihering †. Zarenius †. Joh. Gutsloff †.

1660 Heinrich Göfeken I.: Manuductio adliuquam Oesthonicam. — Göfeken paneb piibelt ümber. — Horning sündinud.

1662 Blume: Matthaeus Judex: Corpus doctrinae.

1673 Esmene „Katekismusse õppetuse jelleetus“.

1673 Parandatud Hand- und Hauß-buch II trüff.

1681 Fischer Stokholmis ja hakkab piibli tõlke hääks töötama.

1684 Heinrich Göfeken I. †.

1685 Forselius I. — Böeler: Der Einfältigen Ehten abergläubische Gebräuche.

1686 Siläus †.

1686 Lindenhof i piibli-konferenz.

1687 Pilištvere piibli-konferenz.

1687 Forselius II.: ABC raamat. Knieper †, piibli tõlk. Hornung paneb Puhjas uut Testamenti ümber.

Tartu keele kirjandus.

1644 Joh. Gutsloff: Kurzer Bericht vnd Unterricht von Wöhhando.

1645 Rosfinius †.

1648 Joh. Gutsloff: Observationes grammaticae.

1656 Joh. Gutsloff paneb piibelt ümber.

1656 Joh. Gutsloff †. Bagge †.

1683 Andreas Virginius paneb Wana Testamenti ümber.

1684 Andr. Virg., Schütz, Möller: Suur katekismus.

1685 Andr. Virg., Schütz, Möller: Pauluraamat.

1686 Adrian Virginius: Wastne Testament.

Tallinna keele kirjandus.

1690 Heidrich: Lutheri katehismuse
seletus.

1693 Parandatud Hand- und Hauß-
buch III. trüff. — Hornung: Gram-
matica ehstonica.

1694 III. (Tartu ?) piibli-konferenz.

1694 Hornung: „Laste õppetud“.

Tartu keele kirjandus.

1691 Andr. Virg.: Paulu-
raamat, parandatud, II.
trüff.

3. a j a j ä r k.

1695 Hornung: Koddo ning Kirgo-
Ramat.

1699 Zischer astub ametist ära.

1701 Hornungi Koddo ning Kirgo-
Ramat II. trüff.

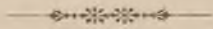
1702—1707 Bergius: Uue Testamendi
tõlke komisjon.

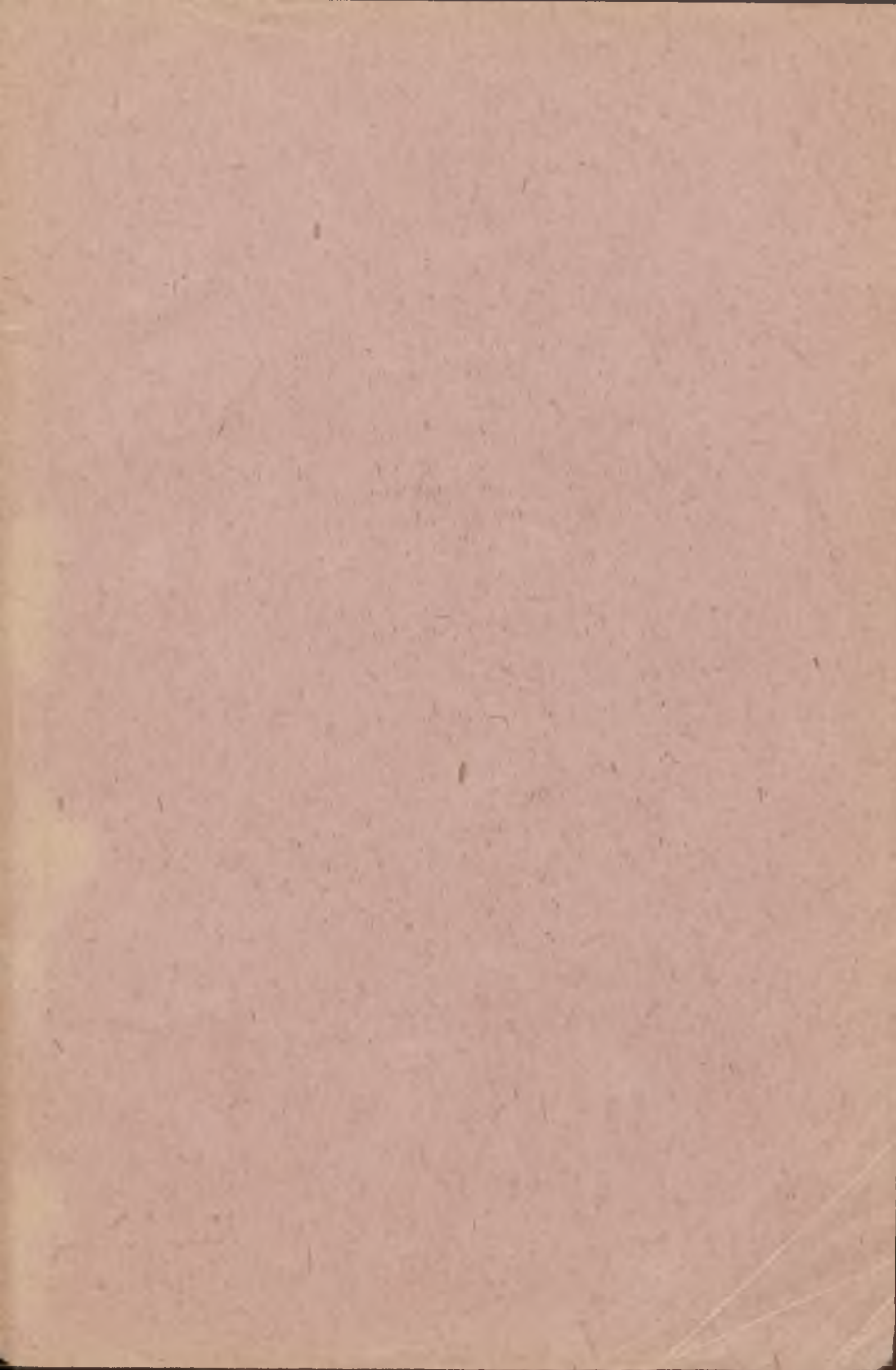
1703 Hornung: Stahli ühendatud
„Ma Kele Koddo ning Kirgo-Ra-
mat“ (I. trüff, ehk algusest lugeda 6.)

1705 Heinrich Göpfken II. †. Piibli tõlk.

1715 Heinrich Gutschlaff: Uus Testa-
ment. Hornung †.

1706 Adrian Virginius †.

A. Sööt'i ramaatukaupluse kulus,

Jurjewis Aleksandri uul. nr. 5, on ilmunud ning ühesikult
ja hulga wiisi järgmised raamatud saada:

Piibli mõti. Kõrku seadnud G. Niggol	50 kop.
Ime. J. Bettegi järele J. W. Ederberg	15 "
Tiitus. Ünnistegija sektiline ristisambas	50 "
Ärkamisel. Jutt Gesti rahwa lähemast minevikust. Kirju- tanud J. Jögewer	30 "
Kulbala. Külajutt õpetuseks noorele ja wanale, 29 pildiga	30 "
Lomi-onu onnikene. Jutt, piltidega	25 "
Tõsin jututeši. Kirjutatud Elise Nun	20 "
Kuritöö. Wene tähtsa kirjaniku Wl. Korolenko jutustus Siberimaalt	20 "
Kuni surmani. Jutustus Napoleon I. sõja ajast 1813 a.	12 "
Taari tohus. Ajalooline jutustus Peeter Suure walit- suse ajast	15 "
Sädemed: Rahvajutud j. m.	25 "
Anna Haawa suuletused III. wiik	25 "
J. Jögeweri laulud	20 "
A. Alweri laulud „Wõhumõõgad“	25 "
Pildi-aabits, ilusate wärvipiltidega	15 "
Laste sõbrad I. 20 piltidega jutusest elajate elust	12 "
Laste sõbrad II. 20 piltidega juttu lastele	12 "
Gesti kirjanduse ajalugu I. Kirjutanud T. Sander	25 "
Alasta lõpul ilmunud II. anne	25 "
Aw. Luth. usu Kiriku Seadus. Cand. jur. J. Põo tõlge fõidetult	90 115 "
Kunstipeemine ja ilutritikimine, ühes täieliku plekkide wälja- mõtmise õpetusega. Kõrku seadnud Euse Põdder	35 "
Karjataswatamise õpetus, piltidega	35 "
Rahjakalender	25 "